

43379

SÁTORALJAÚJHELY FÖLDRAJZA

XB 165629

IRTA:
BÁNKÚTI FERENC

S Z E G E D .

1 9 4 1 .

A
M. KIR. HORTHY MIKLÓS
TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRA
SZEGED

43379

SÁTORALJAÚJHELY FÖLDRAJZA

IRTA:
BÁNKÚTI FERENC

SZEGED.
1941.

XB 165629

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000916426

43379

FÖLDRAJZI HELYZET.

Az Alföld és a Felvidék találkozási vonalán, Hatvantól Husztig egy városláncolat alakult ki, amely gazdasági és kulturális kapcsolatot teremt az Alföld és a Felvidék között.

Ebbe a láncolatba tartozik bele Sátoraljaújhely.

Mindegyik ott épült, ahol folyó ér ki az Alföldre, mindegyik egy kisebb tájnak gazdasági központja s vonzáskörük csaknem kivétel nélkül a Tiszáig ér le.

Jelentőségüket földrajzi helyzetük határozza meg; az érintkező tájak gazdasági és kulturális értéke, népsűrűsége, a termelés és fogyasztás intenzitása, a találkozó útvonalak forgalma. Éppen ezért mindegyik fontos ipari és mezőgazdasági gócpont, kereskedelmi állomás és legtöbbször jelentős forgalmi hely, valamint kulturális központ.

Természetesen egyiknél az ipar, kereskedelem, a másikonál a mezőgazdaság, annak egy sajátos ága, a szőlő- és gyümölcsstermelés, vagy éppen a kulturális szerep kerül az első helyre.

Hatvan cukorgyárával és a közelében lévő nagy uradalmakkal inkább a mezőgazdasági ipar székhelye, de ennél fontosabb, hogy forgalmas útvonalak találkozási pontja. A Zagyva völgyének ásványkincsei erre jutnak le az Alföldre. — Gyöngyös szőlő- zöldség- gyümölcsstermelés és a Mátra idegenforgalmának egyik jelentős állomása. Igen nagy hátránya, hogy kiesik a városláncolatot összefűző vasúti főútvonalból. — Eger ismét mezőgazdasági és kisipari központ (Eger völgye), de ezt jóval felülmúlja kulturális szerepe, hatása a Tiszántúlra is kiterjed.

Miskolc óriási fejlődését a mögötte elterülő, ásványkincsekben gazdag hegyvidéknek s jelentős útvonalak találkozásának köszönheti. — Szerencs ismét mezőgazdasági és forgalmi központ (Szerencs patak mellett, Hegyalja déli része), Tokaj szerepe (tiszaí átkelőhely) ma már igen háttérbe szorult. Messze esik a hegyvidék és síkság találkozási vonalától, a Bodrognak ide torkoló völgye a hegyvonulattal párhuzamosan halad, tehát nem jelent olyan fontos közlekedési útvonalat, mint felsőszakaszát képező folyók — Laborc- Ondava- Tapoly- Latorca- Ung-völgyei.

Sárospatak is inkább mezőgazdasági központ, de ennek is jóval jelentősebb kultúrális szerepe. — Sátoraljaújhely mezőgazdasági, kisipari, kereskedelmi és forgalmi központ, a Hegyalja szőlőtermelésének gyűjtőállomása, fontos vasútvonalak találkozási pontja. Ungvár, Munkács és Huszt szerepe hasonlít Ujhely szerepéhez, ezeknél a szőlőtermelést a sokkal jelentősebb erdőgazdálkodás váltja fel.

Sátoraljaújhely az egyetlen ezek közül, amelyik nem közvetlenül a gazdasági hátteret jelentő völgyben vagy annak torkolatánál épült. A Tapoly- Ondava- és Laborc- völgyeinek lesz gazdasági központja, de nem ezek együttes völgyében, a Bodrog-völgyben, hanem attól nyugatra kb. 6—8 km.-re, a sokkal kisebb jelentőségű Ronyva partján épült, mert völgye megrövidíti ezeknek a folyóknak középső és felső szakaszába vezető útát. Gazdasági alapját először nem is ez adta meg, hanem a Hegyaljának szőlőtermelése.

Előtte terül el a Bodroköz síksága, az Alföld legészakkeletibb nyúlványa, mögötte az Eperjes-tokaji hegysor déli felének, a Hegyaljának vulkáni kúpjai emelkednek, tehát Ujhely is hegyvidéket és síkságot kapcsol össze gazdasági vonzaskörével. Ez a vonzaskör Trianon előtt Tiszától a galíciai határig terjedt.

Földrajzi helyzete sokszor változik.

Az ország belsejével, annak középpontjával a nagy — 270 km. — távolság miatt mindig nehezen tudott érintkezni; századokon át nem vezet rajta keresztül fontos útvonal, mert a Lengyelország felé irányuló forgalom a Hernád- Ung- Latorca-völgyén át bonyolódott le. Csak akkor nyer nagyobb jelentőséget a rajta átvezető út, amikor a török hódítás miatt a két országrész — Nyugatmagyarország és Erdély — között csak a Felvidéken át lehetséges a közlekedés.

Megalakulása után a független Lengyelország jó piaca lesz Hegyalja borának, megindul a kereskedelem a Tapoly- Ondava- Laborc-völgyén át a Ronyva-völgyének felhasználásával. Fellendül a szőlőtermelés, megélénkül Ujhely borpiaca, ez magával hozza a megyegyűléseknek és hivataloknak az eddigi megyeszékhelyről, Zemplénből, (Bodrog mellett) való átköltözését; ettől kezdve messze kiemelkedik a megye többi települései közül. Csaknem mértani középpontja a hosszan elnyúlt megyének.

A vasút megépítésével bekapcsolódik az országos forgalomba, vasúti csomópont és a megyének tényleges forgalmi központja lesz.

A trianoni békeszerződés elvágja gazdasági érdekkörének $\frac{3}{4}$ részétől, határvárossá süllyed le, fejlődése teljesen megakad.

A belvederei határmegvonás is alig adott vissza valamit északi gazdasági vonzásköréből.

TERMÉSZETI ADOTTSÁGOK.

Hegyaljának nevezzük az Eperjes-tokaji hegysornak Sátoraljaújhely—Gönc vonalától délre eső részét, amit nyugatról és délről a Hernád, keletről pedig a Bodrog határol.

Sajátos földrajzi adottságaiból következő egyediségével kis, természetes tájegységet alkot. Gazdasági életformája a településnek sehol máshol fel nem található jelenségeit és formáit idézte elő.

A Hegyalja hegycsoportjának legkeletibb kiugrását képezik az újhelyi hegyek; a város másik, keleti része, e hegycsoport előtt elterülő síkság, a Ronyva—Bózsva patakok árkos beszakadása, amely tovább folytatódik a Bodrogtörzs felültevéi síkságában. — A kilenc kútból álló hegycsoport kelet felől hirtelen emelkedik ki 400 m-es relatív magasságával a Bodrogtörzsnek 90—95 m-es szintjéből. Jól körülhatárolja az a két beszakadás, amelyek közül az egyik (északról és nyugatról) NE-SW irányú és az abauji hegyektől, — a Fehérpatak-völgye, — a másik pedig (keletről és délről) NW-SE irányban húzódik, az előbbinél szélesebb és mélyebb, ez a már említett Ronyva—Bózsva együttes völgye, a Zempléni szigethegységnek a Bodrogtörzs húzódó legdélibb csoportjától választja el.

Az egyes kúpok már keletkezésüktől kezdve különállók; legmagasabb a Magoshegy kúpjá (510 m.). A kilenc főképpen kívül számos, nyergekkel és hágókkal elválasztott mellék-kúp emelkedik a meredek lejtőkön.

A hegyek felépítésében a vulkáni anyagnak minden fajtája szerephez jut. Legnagyobb mennyiségben találjuk az andezitet és annak különböző fajtáit, majd a riolit-tufát, valamint számos változatát. Legtöbb esetben a hegyek magját andezit, riolit-tufa, a kúpot ismét andezit alkotja (24/16.)

A puha vulkáni anyagot a lejtőkön lefutó patakok mégjobban összeszabdalták, délről és keletről nyíló völgyeket hoztak létre s így a Bodrogtörzs borító pontusi tenger jól behatolhatott a kúpok közé, azok oldalain lerakhatta rétegeit. Ennek nyomaival számos helyen találkozunk még ma is, főleg az alacsonyabb dombokon.

A hegycsoporthoz szorosan hozzásimuló síkságot a Ronyva-, Bózsva és több kisebb patak feltöltötte s így az egész térszínt alluviális réteg borítja, de ez alatt nem mélyen ott rejtőzik a diluvális homok, amely a Bibérc nevű dombon felszínre is bukkan.

A patak völgyek közül legmélyebb Zólyomka-patak völgye, amely 50—60 m mély szurdokvölgyével a Szárhegyet a Magoshegytől választja el. Már jóval kisebb a Májuskút-patak völgye, ez a Szárhegy és a Várhegy között alkot választót. A déli és keleti oldalt még számos rövid, de mély völgy tagolja, a nyugati oldalon ellenben már alig találunk valamit, mert a vízválasztó nyugatra tolódott el.

Vitatható: vajjon a diluviumnak jege végzett-e itt nagyobb munkát; az állítólagos karvölgyek, lengő sziklák, karcolt sziklafelületek diluviumkori eredetének kérdése nincs eldöntve.

Délről és keletről, a síkság felől nyíló völgyek lehetővé teszik a hegycsoport könnyű járhatóságát, észak felőli zártságukkal pedig védik a déli és keleti oldalakat a hideg északi szelek ellen.

A hegycsoporthoz szorosan hozzásimuló síkságot a Ronyva-, Bózsva és több kisebb patak feltöltötte s így az egész térszínt alluviális réteg borítja, de ez alatt nem mélyen ott rejtőzik a diluvális homok, amely a Bibérc nevű dombon felszínre is bukkan.

A hegycsoporthoz szorosan hozzásimuló síkságot a Ronyva-, Bózsva és több kisebb patak feltöltötte s így az egész térszínt alluviális réteg borítja, de ez alatt nem mélyen ott rejtőzik a diluvális homok, amely a Bibérc nevű dombon felszínre is bukkan.

A hegycsoporthoz szorosan hozzásimuló síkságot a Ronyva-, Bózsva és több kisebb patak feltöltötte s így az egész térszínt alluviális réteg borítja, de ez alatt nem mélyen ott rejtőzik a diluvális homok, amely a Bibérc nevű dombon felszínre is bukkan.

A hegycsoporthoz szorosan hozzásimuló síkságot a Ronyva-, Bózsva és több kisebb patak feltöltötte s így az egész térszínt alluviális réteg borítja, de ez alatt nem mélyen ott rejtőzik a diluvális homok, amely a Bibérc nevű dombon felszínre is bukkan.

minimum januárban (27 mm.). A felhőzet évi átlaga 5.5.

A napfénytartam ideje is igen kedvező, mert „... azonos számos alföldi hely napfénytartamával” (29/351). (Pl. Szeged 1965 óra, Kecskemét 1958, Tarcal 1952). Magasabb, mint számos dunántúli állomás adata. Fokozza ennek kedvező hatását még, hogy áprilisban, májusban és júliusban, tehát az északibb fekvés miatt később induló vegetációs életre igen kedvező időben, magasabb, mint például Szegeden.

Éppen ilyen kedvező a talaj hőmérsékletének alakulása is. Tarcal (tehát áll ez Ujhely hasonló összetételű talajára is) vulkáni eredetű talajának nyári hőmérséklete nem sokkal marad el a délibb fekvésű Kecskemét talajának hőmérséklete mögött, télen viszont jóval melegebb, mint Kecskemét homoktalaja. Ezek az éghajlati adottságok mennyire kedvezően befolyásolják a növényzet fejlődését, életét és összetételét — elsősorban a kultúrnövényzetét, — arra később még bővebben rámutatunk.

Felszíni tagolódása jól tükröződik vissza ősi növényzetében is. Az Alföld és a két Felvidék botanikai találkozási vonalán épült s így a felvidékek északi jellegű növényzete lehúzódik a hidegebb, zordabb északi lejtőkön, míg a déli, alföldi fajták felhatolnak az enyhe, meleg déli oldalakra.

A Ronyva mentén, humuszban, vízben gazdag területen dús lápi növényzet tenyészett. Jól mutatja ezt a II. József császár korából származó térkép. A Longi-erdő csaknem a Némahegyig terjedt, a köveshegyi és károlyfalvai dombok közé mélyen benyúlt a nádas-, mocsaras terület; a Száraz-rét is erősen ligetes, fás terület volt; ugyanilyen ligetes; galéria-erdő kísérte a Ronyvát is. A dombokat (Hecske, Ungvár, Torzsás), sziklás oldalakat, tüskés, cserjés növényzet borította, a hegyek lombos, erdeje bükkből tölgyből állott; az északi oldalon már a fenyő is feltűnik. A déli oldal erdejéből egyre több esett áldozatul az ember írtó munkájának; kellett a föld szőlőnek, szántónak.

A TELEPÜLÉS TÖRTÉNETE.

Területünkön korán megtelepedett az ősember, mert primitív életéhez a mocsaras, vizes és erdős területen jól megtalálta a legszükségesebb életfeltételeket.

A víz védelmet és élelmet nyújtott, az erdő tüzelőt, építőanyagot. A Ronyva, Bodrog kiöntéseiből szigetként kiemelkedő halmok és dombok az első települési helyek. A Bibérc diluviális dombján már eddig is számos kőkori leletre bukkantak, amelyek azonosságot mutatnak a szomszédos Bodrog-

köz sok régészeti leletével, — ahol egy-egy dombon épült falu évezredes települési láncolatnak folytatása. Ugyancsak gazdag leletek kerültek elő a Ronyva partcsuszamlásainál és a Torzsáson (6/338).

A másik települési vonalat a hegyek lábánál, Sátorhegy-aljában, Hecskén Dörzsiken, Ungváron kell keresnünk. A hegyek alatt vadászok, a Bibércen és Ronyva mentén halászok telepedtek meg.

A település folyamata nem szakadt meg egyik korban sem.

Római légiók átvonulási emlékének kell tartanunk a felszínre került apró római tárgyakat, vagy pedig cserekereskedés útján kerültek birtokába az itt lakó népeknek. A gé-táknak, hunoknak, avaroknak, a gepidáknak, valamint a Bodroghközön lakó szláv törzseknek is voltak itt telepeik, mert nyájaiknak jó legeltetési területül szolgált. Könnyen megközelíthető volt úgy az Alföld, mint a Felvidék felől, ezért hamar birtokába vette a honfoglaló magyarság is. A Vereckei-hágón át a Kárpátok medencéjébe erre vezetett az út. Retel kun vezér szállta meg az egész Hegyalját. A település első neve a hagyomány szerint Sátorelő volt, mert a Sátorhegy aljában épült.

Későbbi történetről és szerepéről már okleveles adatok szólnak, bár még elég ritkán. Csak arról számolnak be, kik voltak birtokosai, de ezek is elegendők ahhoz, hogy következtethessünk életére és jelentőségére.

Az ország középpontjától távol esett, fontos utak nem vezettek rajta keresztül, tehát nem fejlődhetett jelentős településsé, erdei azonban jó vadászterületül szolgáltak, ezért csakhamar királyi vadászok telepednek meg. A síkság magánbirtok, ahol vadászó és pásztorkodó hunok tanyáznak.

Közel épült az ország határához, ezért korán lesz telepítési terület. I. Endre király orosz származású felesége 1046-ban ruszinokat telepít be, azonban maradandó nyomot nem hagytak történetében, hamar eltűnnek. Korán szűnik meg királyi birtok lenni. 1100-ban Kálmán király Rathold grófnak adományozza. A birtokváltozás egyelőre nem jelent visszaesést, sőt jelentősége egyre jobban emelkedik. II. Endre pálosokat telepít be s számukra állítólag a mai Várhegyen kolostort építtetett. (6/344)

A Vereckei-hágón betörő tatárok elpusztítják, lakói szétszélednek, jó rejtekhelyet ad a közeli erdő, nádas.

Az ország helyreállításával Ujhely is felépül, de nem régi helyén, a Sátorhegy aljában. a Ronyva árterében, hanem

mai helyén, a Magos-hegy tövében, teraszokon; közelebb húzódik a hegyekhez, ott hagyja a meg-megújuló árvízveszedelemtől fenyegetett területet. Ez az áttelepülés döntő hatással lesz későbbi sorsára, mert csak így fejlődhetett iparos-, szőlőműves, majd kereskedelmi helyé; a mocsárba zárt településnek nem lett volna fejlődési lehetősége.

A lakosság foglalkozásának kettőssége nem hogy nem szűnt meg ezzel az áttelepüléssel, hanem ettől kezdve az mégjobban kidomborodik. A visszaszívárgó őslakosság (kunok) a Ronyva partján üt tanyát (későbbi Barátszer helyén), míg a dombos részen, hegy aljában, az újonnan beköltöző hospesek, iparosok, szőlőművesek telepednek meg. A Hegyaljára betelepített olasz- vallon- német szőlőtelepesekből ide is kerülhetett egy csoport, mert a tatárjárás után egyre intenzívebb lesz a szőlőművelés. (6/345). Az őslakó kunok elsősorban pásztorkodással, halászáttal foglalkoztak továbbra is, a földművelést csak mellékesen űzik, mert alig volt terület, amely a Ronyva, Bodrog gyakori kiöntése miatt erre alkalmas lett volna. Így a két terület gazdasági jellege, kihasználtsága erősen eltér egymástól.

Visszatérnek a pálosok is; kolostoruk a Barátszeren épül fel, a kunok telepei között, s iskolát, teológiai intézetet nyitnak (1/XII. 231.).

Az új település lakosságában azonnal bizonyos társadalmi elkülönülés indul meg. A vezetőszeret az újonnan jöttek ragadják magukhoz, mert foglalkozásuk más életfeltételeket követel, igényesebbek lesznek, egyre több szabadságot kívánnak kiváltságokat kérnek és kapnak földesuruktól. V. Istvántól, majd Kun Lászlótól, és III. Endrétől. Királyi falu volt, amely csak a királynak fizetett adót, önkormányzatot, szabad végrendelkezési jogot élvezett. Rendkívül nagy kiváltságnak számít, hogy vásárjáró iparosai vámmentességet élveztek a hét északi szomszédos vármegyében, (Zemplén, Abaúj, Sárospatak, Ung, Bereg, Szabolcs és Borsod) szabadon tarthattak piacot minden kedden, húsvétkor pedig országos vásárt. Mindenki szabadon telepedhetett meg a városban (1/XV. 49—50—51.) De a kunok is kapnak kiváltságokat kedvenc királyuktól, Kun Lászlótól. Visszakapják régi nagy birtokaikat s szabad halászati jogukat a Ronyván, Bodrogon és minden más vizen.

Megkezdődik a két rész jogi különválása is. Már itt kell keresniünk a Barátszer autonómiájának kezdetét; a pálosok vezetése alatt teljesen elkülönül, külön lesz piaca, bírása, pecsétje.

A hegyi (felsővárosi) településnek az ipar mellett fő jövedelmi forrásává válik a szőlőművelés, a borkivitel a közeli Galiciába, Oroszországba s az ezzel kapcsolatos fuvarozás.

Azonban nem sokáig élvezhette a békés fejlődést.

Az Árpád-ház kihaltával bekövetkezett országos zavarok itt is éreztették pusztító hatásukat; marakodó és hatalmaskodó kiskirályok prédája lesz. 1299-ben csaknem teljesen elnéptelenedik, úgy hogy újra kell telepíteni. Az Árpád-házi királyokkal végleg elveszti királyi pártfogóit, földesurai nem sokat törődnek vele.

Nagy Lajos 1352-ben Koriatovics Tódornak adományozza, aki ismét ruténeket telepít s számukra templomot emel, ezen felül várat épít a Várhegyen. Ettől kezdve város hely lesz. A vár azonban a jövőben sem játszik nagy szerepet, a kis várat Patak hatalmasabb vára nem engedi fontosabb szerephez jutni, csak rakoncátliankodó földesurak fészke, nem pedig a vidék és a város védelmezője. A város és a vár között soha nem volt erős kapcsolat, magányosan, elszigetelten állott a Várhegyen.

Rövid időre ismét királyi birtok lesz, de már 1390-ben újra magánkézre kerül, Perényi Péter Patak földesura birtokolja s ettől kezdve erősen Patak hatalmaskodása alá kerül. Fejlődése megáll, a polgárság visszaszorul a város vezetésében. Szőlőtermelése egyideig virágzik ugyan, de a cseh-
 /~~t~~huszita támadások ezt is hamar visszavehik. Osztozik a Felvidék sorsában, sorsa azonos annak sorsával. — A reformáció első hirdetői hálás talajra találnak a polgárság körében.

A mohácsi vész utáni zavarok mégjobban nyugtalanítják békéjét. Birtokosai gyorsan váltják egymást az ellenkirály párthívei közül. Vára is áldozatul esik a zavargásoknak, 1558-ban elpusztul és többé nem is épül fel.

Ennek a bizonytalanságnak kell tulajdonítanunk, hogy fejlődése megáll, jelentőségre nézve nem tűnik ki a megye többi települése közül. 1568-ban csak 178 házat számláltak össze, ugyanakkor Patakon 214-et, Tarcalon 180-at; a beépült rész a mainak kb. 1/5-e lehetett. Lakóinak számát a házak száma alapján alig becsülhetjük 1000—1100-ra.

A század végén lassan mégis csak megindul a fejlődés. Sikerül a feledésbe ment kiváltságokat megerősíttetni, vám- és adómentességet felújíttatni s ezzel biztosítani az ipar továbbfejlődését. A céhek számát a 17. század közepén 6—8-ra tehetjük. Legrégibbek és legnépesebbek voltak a ruházkodással foglalkozó céhek. A szabó céh kiváltságlevele 1569-

ből van keletkezve. A szabóknál jóval többen voltak a csizmadiák és timárok. Számuk oly nagy volt, hogy külön utcában laktak, külön árúcsarnokot tartanak fenn a mai napig, de a vásárokat is szorgalmasan látogatják. 1650-ben a város tanácsával egyezséget kötnek az adónak saruban, talpalásában való fizetésére. Jelentős volt még a szűcsök és takácsok céhe (1/X. 27. l.)

A kuruc-labanc háborúk megszűntével ismét fejlődésnek indul a szőlőtermelés, megélénkül a Lengyelország felé irányuló kereskedelem s lassan a megye politikai életének központja lesz, azzá teszi a szőlőművelés felvirágzása. Először csak szórványosan, majd egyre gyakrabban, végül rendszeresen itt tartja a vármegye gyűléseit, ide költöznek a megyei hivatalok; a 18. század közepétől Ujhely véglegesen megyeszékhely lesz.

Az új szerep új követelményeket állít a városi tanácschal szemben. Megépül a megyeháza, egyengetik az utcákat, a főutcat kövezik, eltöltik a zsuptető használatát, új hidat építenek a Ronyván, elrendelik az iskolába járó gyerekek összeírását, postahivatal felállítását kéri, nemesek költözködnek be állandó lakásra a városba s építkezni kezdenek a megyeház körül, ezzel új képet adnak a város külső és belső életének.

Megszűnik a Barátság különállása, csatlakozik a városhoz. Meggyűléseken követelik a kat. templom körül épült bódék lerombolását, istállók megszüntetését. (1/XV. 269.)

Eddig kispolgári, városias település volt iparosokkal, szőlőműves-jobbágyokkal, elszegényedett nemesekkel, (Barátság) most már nemesi és adminisztrációs település lesz.

II. Józsefnek a szerzetesrendeket feloszlató rendelete Ujhelyt is érintette. A pálosoknak át kellett adni helyüket a piaristáknak, akik tovább fejlesztik a pálosok iskoláját, úgy-hogy a 19. század elején már 350 körül mozog a tanulók száma. A görög kereskedők visszavonultak a kereskedelmi életből, helyüket az egyre szaporodó zsidóság foglalja el. Ráveti magát a borkereskedelemre, már magának az országgyűlésnek kell foglalkozni borhamisító tevékenységével, és eltüntetni a borkereskedelemről, hogy a tokaji bor jó hírnevét megvédje.

A reformkorszak előtt és alatt Kazinczy Ferenc munkásságával az ország irodalmi központja, majd Kossuth Lajos pályafutásának kiinduló állomása lesz.

A kiegyezést követő liberális gazdasági fellendülés és a vasútépítés erősebb lökést ad fejlődésének, bekapcsolódik az országos forgalomba. A megindult haladást azonban csak-

hamar megakasztja a háború majd a trianoni határmegvonás tesz lehetetlenné minden fejlődést.

A bécsi döntés visszaadta ugyan gazdasági területének egyrészét, de másfelől csak kár származott belőle a város életére, mert több hivatalt elvittek Kassára, továbbra is vegetáló város maradt.

A TELEPÜLÉS FORMÁJA.

Hegyvidék és síkság találkozásánál épült, így hegyek tövében, dombokon és völgyekben, síkságon és folyó mellett találta meg terjeszkedési lehetőségét. Jól tükröződik ez vissza úgy a városrészek építkezési formájában és anyagában, mint a telkek, utcák alakjában és a foglalkozásból következő sajátosságokban.

Ipari, gazdasági, forgalmi és kereskedelmi gócpont, ahová nagy számban vándorol be a galíciai zsidóság és a felvidéki tóttság, ruténség. Ezek mind olyan tényezők, amelyek ismét nagy mértékben járulnak hozzá sajátos településnek kialakulásához.

A történeti áttekintés keretében már rámutattunk arra, hogy kezdettől kettős település volt: halász-vadász, majd iparos-szőlőműves és földműves. Így tehát sem nem tiszta jobbágy, sem nem tiszta polgári eredetű településsel. Hanem különböző nemzetiségi jelleggel átítatott, rendkívül vegyes elemekből összetevődött városi szőlőtermelő-, ipari-, kereskedelmi-, és nemesi településsel van dolgunk.

A városrészek települési sorrendjéről keveset tudunk, az azonban bizonyos, hogy a város térbeli alakja és területe évszázadokon át keveset változott, ami fejlődés, építkezés történt, az csak néhány utcát, egy-két kis telepet eredményezett.

Két főtelepülési mag volt: a római katolikus templom és a pálos kolostor környéke, a Barátság. A kolostor valószínűleg vár volt, amely még Thököly Imre komoly ostromát is visszaverte. Körülötte húzódtak meg a kolostorhoz tartozó jobbágyságok és elszegényedett szabad nemesek háza. (I/XIII. 284.)

II. József császár-korabeli térképfelvétel jól mutatja a 18. század végi Ujhely települését. Alakja nagyjából meg egyezik mai alakjával. A főút vonal már akkor is a mai Kossuth Lajos- és Kazinczy Ferenc-utcák irányában haladt. Az Andrássy-út kb. a régi katolikus temetőnél kezdődött és a Zólyomka-völgyéig tartott. A nyugati részen csak a Dörzsiken volt néhány ház; a Hecske, Szabadság-tér körüli településnek még semmi nyoma sincs.

A Barátszernek négy utcája volt meg, a mai Deák- Lónyai- Justus és Pázsit-utca. Megvolt még a keleti részen a Rákóczi- Molnár István és a Kisfaludi-utca kis része. A Jókai-utca tehát csak később alakult ki a Ronyva egyik betöltött mellékágának helyén. A mai „ungvári“ pincesoron kb. 15 pincét számolhatunk össze; a Ronyván négy malom dolgozott.

Mai települési formája alapján kelet-nyugati irányban haladva három, lépcsőzetesen következő települési szintet különböztetünk meg.

Első szint a Ronyva vonala; alföldi jellegű síkság, kb. 100 m-es szintben (alsóváros); második lépcső a mai Kosuth Lajos- és Kazinczy-utca vonala, mintegy 6 méterrel magasabban: harmadik a dombon épült települési terület, Hecske, Dörzsike, Szabadság-tér, a Májuskút- és Zólyompatakok völgye, helyenként 40 m-el is magasabb szintben (felsőváros). Így a Ronyva és a hegyvidék települési szintje között igen rövid sávon (5—600 m) 50—60 m-es különbség is adódik.

Ennek okát két tényezőben találjuk meg. Egyik az, hogy a Ronyva, Bodrog kiöntése a hegyekhez szorította, így mindig csak észak-déli irányban, a miskolc-hollóháza-kassai útvonal mentén tudott terjeszkedni, ahol már védve volt az árvízről. A Ronyva, Bodrog felé csak akkor terjeszkedhetett nyugodtan, biztonságban, amikor ezeknek szabályozása az árvízveszedelmet csökkentette.

A másik tényező a lakosság foglalkozásában rejlik. A szőlőművelő lakosság közel akart lakni földjéhez, szőlőjéhez, másrészt a könnyen vájható tufában jó helyet talált pincéjének.

A főutcába torkoló, keleti utakat bevezető két-három, kelet-nyugati irányú utca szélessége messze elmarad a mezőgazdasággal foglalkozó alföldi városok útbevezető utcáinak tágasságától (heti-, országosvásár nagy kocsiforgalmát alig tudják lebonyolítani), de még nem oly szűkek, mint a felvidéki városok keskeny utcái, vagy a nyugati rész meredek síkatorai. A keleti résznek a főutccal párhuzamos négy-öt utcája hosszanti települési formát ad. A nyugati résznek egyetlen hosszanti irányú utcája az Andrásy-út, mert a dombokon, síkátorokon és völgyekben történt építkezés jobban széthúzza, az újjak messze benyúlnak a völgyekbe. Nyugatról nem vezet be országút, a hegyek elzárják a közlekedést.

A vasút megépítése a település terén is nagy változást idézett elő. Felépül az állomás s körülötte számos raktár,

gyár (dohánygyár, petróleumfinomító, közpince), lassan kiépül a hozzávezető út (vasútasok építkeznek), környékén új utcák nyílnak meg. Megkezdí működését a Ronyván-túl a vasúti javítóműhely, ez magával hozza a Rákóczi-út továbbépítését; a műhelyben dolgozó munkások és tisztviselők a közelben igyekeznek megtelepedni és így új városrész alakul ki 5—6 utcával.

Mint megyeszékhely, több középületet kap, ez azonban nem tudja megváltoztatni a város szerény kisvárosi képét; hiányoznak a gyárak, munkás- és tisztviselőtelepek, villanegyedek. A háború után is épül több középület, azonban még mindig sok hivatal van magánházban elhelyezve. A dohánygyár és a régi református temető közötti magánföldeket parcellázzák, modern kislakások épülnek és pár villa az Erzsébet királyné-utcában.

A liberális kor gazdasági fellendülése elég gyorsan fejlődő várossá tette, lakossága rohamosan emelkedik, azonban a fejlődés egyoldalú volt, nem hozta magával az igazi gyarapodást. Elmaradtak a gyors iramban fejlődő városokat annyira jellemző nagy építkezések, nem volt magántőke, amely jó üzletnek találta volna bérházak építését, mert az az elem, amely Ujhely lakosságát rohamosan növelte — a szegény bevándorló zsidóság, tótság — nem tudta megfizetni a jobb, drágább lakásokat, így csak telekaprózódást, kertbeépítést, háztoldást váltott ki a lélekszám rohamos gyarapodása; a város minden részében nagy a zsúfoltság, térkihasználás, különösen áll ez a gettóra. Emeletráépítésről, a vékony fal (sokszor vályog) és az utcára merőleges tengelyű építkezés miatt szó sem lehetett. Míg más városok emeletráépítéssel vertikálisan is terjeszkednek, addig Ujhely csak egészségtelen horizontális fejlődést tud felmutatni.¹ Minden ház egy-egy nyomortanya, ahol a lakosság telkenként eléri az 50—60-as sűrűséget. Számtalanszor 25—30 m hosszú udvari épületeket látunk egymással szemben 4—5 m keskeny udvaron, 10—15 lakással, nem egyszer eltűnt már a kapu és a kerítés is. De ugyanilyen zsúfoltak a főutca emeletes házainak udvarai. Itt is megtaláljuk az udvari hosszú földszintes épületnyúlványokat. Ezeket az építkezéseket soha senki nem ellenőrizte, valósággal a városrendezési esztétika és higiéniai követelményeknek megcsúfolásai e lakások. Sajátos proletártelepülés, amit máshol aligha találunk meg.

A térkihasználás másik módja volt, főleg a Zólyomkavölgyében, ahol a legszegényebb keresztény népelem telepe-

¹ Városok kettős irányú terjeszkedését v. ö.: Kogutowicz Károly Szeged emberföldrajzi problémái.

dett meg, a völgyi szoros és teraszos építkezés. A patak 8—10 m mély egészségtelen völgyét apró házak kísérik, amiket csak keskeny fahidak, pallók, gyalogútak kötnek össze a kocsíúttal, egymás fölé épültek, sokszor elhagyott bányákban.

A felszín nagy szintkülönbsége is furcsa helyzeteket teremt főleg a város felső részein. Meredek utcák, egyoldalú, lépcsőzetes házsorok, szuterén, utcáról nyíló lakásokkal, és zsákutcák teszik tarkává a település képét.¹ Pl. a Kertész-utca 250 m hosszú, két vége között mégis 14—15 m szintkülönbség van. A Mária-utca keleti házsorának épületi alacsonyok, mélybe sülyedtek, csaknem teljes egészükben szuterén-építmények, meredek, lejtős udvarokkal, a nyugati oldal házai magas-földszintesek, utcáról nyíló pincékkel.

A szintkülönbségek kiegyenlítése a főutca tengelyében is jelentős változásokat idézett elő. A Kazinczy-utca északi végének keleti oldalán több ház mélybe sülyedt az úttest 2—3 m-es feltöltése után (pl. a Kazinczy-utca 12. szám alatti ház az utca felől földszintes, udvar felől magas földszint, szuterénlakással).² A Széchenyi-téren a kisvasút építésekor nagyobb egyengető munkára volt szükség s így az Árpád-utca két sarokháza mélyebbre került, csak 4—5 lépcsőn lehet megközelíteni. A római katolikus templom a Széchenyi-tér felől nézve 3—4 méter magas dombon áll, a Horthy Miklós-térről azonban ebből a dombból semmit nem látunk, a parókia felőli oldalon a szintkülönbséget 8—10 lépcső egyenlíti ki.

Részben a telekaprózódás, részben a szintkülönbségek-ből adódó helyzetek hozták létre a sok zsákutcát (10—12).

A lakosság foglalkozása az alföldi mezőgazdasági városokhoz hasonlóan itt is jelentősen befolyásolta a település formáját. Szőlőkben nyaralók, villák borházak és vincellérházak épültek, nyári lakások; csűrök és szérűskertek helyett a Zólyomka-völgyében és „Ungvár“-on tufába, andezitbe vájt pincék nagy számát találjuk; ezek fölött vannak gyakran a pinceőrök és borkezelők házai. Megvan a maga közraktára is: az állami közpince. Üres telkeket még ma is gyakran csak pincék foglalnak el. (Telek-spekuláció is közrejátszik, ezeknek mai napig való fennmaradásában.)

A házak számának alakulása, építőanyaga jól tükrözi vissza egyrészt a város fejlődési menetét, másrészt a környezet hatását az építkezésre.

¹ V. ö.: Jautz Flamina: Budakeszi.

² V. ö.: Kogutowicz Károly: i. m.

Év	Házak száma	Kőből-téglából épültek		Vályogból épültek		Fából épültek		Cseréptető		Zsindelytető		Nádtető	
		száma	o/o _{sz} ban	száma	o/o _{sz} ban	száma	o/o _{sz} ban	száma	o/o _{sz} ban	száma	o/o _{sz} ban	száma	o/o _{sz} ban
1900	1514	1034	68·3	480	31·7	—(?)	—	203	13·5	1280	84·4	31	2·1
1910	1868	1369	73·4	482	25·6	17	0·8	502	25·9	1529	71·0	37	2·1
1920	1978	1518	76·6	437	22·3	23	1·1	792	40·0	1175	59·5	11	0·5
1930	1981	1564	77·7	404	22·0	13	0·4	1617	80·5	355	19·3	6	0·2

1900-tól 1910-ig a házak számának emelkedése 23·4%, 1910-től 1920-ig már csak 7·2%, 1920-tól 1930-ig pedig csak 0·1%-ot tesz ki, mindössze három ház épült. Ez utóbbi adat azonban javításra szorul. Igaz ugyan, hogy a lakosság erősen fogy ezen idő alatt, de erre az időszakra esik a dohánygyár körüli utcák egyrészének kiépülése a Dókus-féle földek parcellázása. A statisztika nem veszi figyelembe, hogy sok lebontott, régi ház helyébe új épült s így a házak száma alig emelkedik mennyiségileg, de annál inkább minőségileg, mert 46 kőházzal van több, mint volt 1920-ban.

1930-tól 1939-ig már 155 a szaporodás, ami 7·8% emelkedést jelent, de még mindig kevés más városok fejlődésével összehasonlítva.

1900-ban a házaknak közel 70%-a kőből és téglából épült, de jelentős még a vályogházak száma is. Igen nagy a zsindelytetős házak aránya; a nádtetős épületek szőlőkben, majorokban álltak. Milyen nagy változás állt be 30 év alatt a tetőzetben, jól mutatja a táblázat; a kicserélés nagyobb részben 1920—1930. között történt meg (78%).³

1920-ban 4484 lakás volt a városban. Ebből 1 szobás volt 62·4%, 2 szobás 24·4%, 3 és több szobás 13·2%. A lakások számához viszonyítva igen kevés a fürdőszobák száma, mert mindössze 498 fürdőszobáról tud a statisztika.

Építkezési formacsoportok alapján négy részre oszt-hatjuk.

Első formacsoport az emeletes házak által alkotott városrész, a tulajdonképpeni városmag.

³ Ez összefügghet azzal a ténnyel, hogy a biztosító társaságok csak tűzmentes tetőzetű házat fogadnak el biztosításra.

Az 5—6 km hosszú főútvonalnak ez a része alig hosszabb 5—600 m-nél; itt van az emeletes házak $\frac{3}{4}$ része. Az egész magot csaknem teljesen három tér adja, azonban e három teret alig lehet térnek minősíteni, mert csak kiöblösődései a főutcának. Itt van a római katolikus templom, a megyeháza, a két emeletes, franciás udvarú egyetlen városi bérház, a város két szobra, a törvényszék és a Magyar Nemzeti Bank két-emeletes fióktétele. E rövid szakaszon zajlik le a város kereskedelmi életének 80%-a. A 10 bank közül itt van 8, számottevő, komoly üzleteknek 95%-a; itt állott egyetlen számbavehető szállodája, ide torkollik be a bodrogköz- csap- ungvári- és tótkercbesi útvonál, itt van a kisvasútak, bérautók és bérkocsik állomása s a városkának egyetlen forgalmi rendőre.

A házak homlokzata magán viseli a háború előtti stílus-talan építkezés nyomait. Csak a középületek jelentenek enyhülést a sivár egyhangúságban és kopottságban. Talán sehol annyi elhanyagolt, javításra szoruló épületet nem találunk a főútvonalon, mint Újhelyben. Hiába az emeletes homlokzat, az udvar itt is éppen olyan keskeny, zsúfolt és piszkos, mint a mellékutcákban. Csak 15 évvel ezelőtt bontották le a „Vörös Ökör“ vendéglőt és kocsibeállót, amely a város közepén dísztelenkedett s a régi fuvarosvilágnak utolsó emléke volt. Ennek helyén épült fel a városi bérház a mozival és legjobb üzletekkel. Szerény parkirozással igyekeznek enyhíteni az előtte elterülő „tér“-nek köves sivárságát. Másik sötét foltja volt a katolikus templom körül lévő üzletnegyed, amit alig egy évvel ezelőtt tüntették el. A templomot három oldalról kb. 30, egy fedél alatt épült „üzlet“ vett körül. A galíciai zsidóságnak legpiszkosabb üzletei voltak ezek az alig 3—4 négyzetméternyi területű boltok a legváltozatosabb üzletágakból (bádogos, zsibárús, antikvár könyvkereskedés, hentes, műszerész, könyvkötő, varrógépraktár, konfekciós üzlet, toll, nyersbőr). A város vezetőségének erős liberális gondolkodását legjobban bizonyítja, hogy nem engedte lebontatni, hiába sürgette a közvélemény és hiába ajánlotta fel a római katolikus egyház, hogy megveszi és eltünteti.

E rövid szakaszon 110 üzletet számolhatunk össze. Ez az üzleti negyed azonban csak kisvárosi, piaci üzletekből áll: kevés azoknak a száma, amelyek csak a kispolgári igényeket is ki tudják elégíteni. De ezek is messze elmaradnak még a nagyobb vidéki városok (Miskolc, Kassa) üzleteitől; üzleti életük és szellemük, valamint felszerelésük alig különbözik a kis piaci üzletekétől, mert a tulajdonos ugyanabból a fajtából, osztályból került ki. — Nem ritkán egy szakban csak

egy üzletet találunk (pl. kész női ruha, cipő, ékszer; bútor-üzlet egy sincs).

Míg ezekben mindennap fordul meg vevő, addig a többiben csak hetipiacos napokon van forgalom, élet. Ezek elsősorban a hetipiacra jövő tót, falusi tömegekre számítanak, ez a létalapjuk. Kivétel nélkül mindenütt feltalálhatók, mert a jobb üzletek közé is befészkeltek magukat, azok egységes képét ugyancsak megzavarják.

Még erősebb ez a primitívség, elrettentő kép, ahol zavartalanul sorakozhatnak egymás mellé, a Rákóczi-utcának a Szent János-hídig terjedő szakaszán; 200 méteren, 38—40 házban kb. 100 üzlet. Gombamódra szaporodtak ezek az üzletek, mert faluról beköltöző és Galiciából beszivárgó, semmi nélkül érkező zsidó hittestvéreinek támogatásával üzletet nyitott; mindegy volt, hogy mit árult benne, mert az üzlet sok esetben csak külső takarásra szolgált, a tulajdonos más, veszélyesebb, de jobban jövedelmező illegális üzletekkel foglalkozott.

Ezzel az üzleti élettel és szellemmel találkoztunk eddig a vásári sátrakban is. Ma már nemcsak ezek a sátrak tűnnek el lassan, hanem bezárnak az apróbb üzletecskék is, mert a főútvonalról és a Rákóczi-utcáról elvitték a piacot más utcákba, ahová nem tudják követni.

Utcákon tartják a szétszított piacot, mert nincs olyan központi fekvésű tere, amely alkalmas volna az egyesítésre. Így a szűk, sikátorszerű utcák még szűkebbé válnak. Vásártere a város belterületén van, mégis nehezen közelíthető meg, mert a hozzávezető utak szűkek és meredek.

A külső utcákon csak falusi igényeket kielégítő szatócsüzletekkel, korcsmával és több kovácsműhellyel találkozunk.

A következő formacsoportot a kispolgári zárt település alkotja. — Míg az első csoport a nagyobb kereskedőknek, szabadjoglalkozásúaknak, vezetőhivatalnokoknak és jobb iparosoknak lakóhelye, addig ez a kiskereskedőknek, iparosoknak és kishivatalnokoknak magán- és bérházait foglalja magában.

Nehéz elválasztani ezt a legkisebb csoportot a következő csoporttól, a hézagos kispolgári építkezéstől, a kettő észrevétlenül olvad össze. — Lakói vasútasok, katonaaltisztek, nyugdíjasok, iparosok.

Érdekes képet ad a Deák Ferenc-utcának a Piarista-Rendház 350—400 m hosszú telekkerítésével, kolostorával, barokk templomával és modern kétemeletes iskolaépületével; messze kiemelkedik a földszintes, kisvárosias képből.

A negyedik formacsoport a falusias (hostáti) csoport övszerűen veszi körül a várost. E formacsoport Ujhely legjellegzetesebb régi építkezését mutatja.

A házak utcai homlokzatán két kis ablak van, gyakran kőkeretbe foglalt vas-védőajtócskákkal (sváb hatás?), csapott tetővel. A tető anyaga valamikor nád, szalma, majd zsindely volt, de a zsindelyt ma már teljesen felváltotta a cserép. Érdekes jellegzetesség adódik, ha nem az egész zsindelytetőt cserélik ki, hanem annak csak egy részét; az alföldi cserép-szalmatető változataként cserép-zsindelytetőt látunk. A padlásfeljáró a tető udvari részén kiugró kis deszkaházikón át vezetett (néha az utca felől nyílt.) A kemény széles deszka- vagy zsindelyoldalas építmény volt szabad tűzhellyel. Nem ritka a tűzfalas építkezésnek az a módja, sem, amikor a tetőzet csak az udvar irányában lejt, a tető másik felét tűzfal pótolja, amit aztán deszka, vagy bádog véd az eső ellen.

Kő mindig bőven állott rendelkezésre, mégis gyakori volt a vályog-vertfalu építkezés.

Az udvar ma már sokat veszített jelentőségéből, a régi gazdasági udvarból alig maradt meg valami, mert a gazdálkodás formája erősen megváltozott, belterjesebb lett az ipar, konyhakertészet, szőlőművelés csökkentette jelentőségét. A szőlőműveléssel kapcsolatos munka nagyobb része a szőlőben, borházban és pincében zajlik le, házhoz alig kerül be, legfeljebb szüret előtt hordójavítás és mosás. Itt-ott megtaláljuk ugyan még a tipikus, teljes gazdasági udvart. (Kisfaludy-Kerek-utca) a nagy istállóval, csürrel és szalmakazalal, de legtöbb helyen már csak egy-két tehenet befogadó istálló maradt vissza.

Földműves, szőlőműves, fuvaros és szerényebb iparos elemnek (csizmadia) települési helye ez, mert a legtöbb iparosnak, munkásnak és fuvarosnak van kis szőlőbirtoka. — A formacsoport egységét gyakran bontják meg szántóföldek, üres telkek és bolgárkertészetek. A városba vezető utak mentén néhány tanyával és majossal találkozunk, amik már teljesen falusi formában épültek.

A cseh megszállás alá került városrész a húsz éves cseh uralom alatt nem sokat fejlődött. Szerény kis állomást kapott cserébe a lebontott nagy műhelyépületekért és két laktanyát, néhány szatócsüzletet és egy zsinagógát.

Középületeinek nagyobb része a főútvonalon épült. Itt találjuk a nagy laktanyát, dohánygyárat, pénzügyigazgató-

ságot, az O. T. I. új épületét, megyeházát, postát, zárdát, törvényszéket és a Nemzeti Bank fiókját. A városháza a Molnár István-utcában szerénykedik két zsinagóga között. A másik főteleplüési vonal az Andrássy-út vonala. Magasabb fekvése miatt egészségesebb, csendesebb s így a kórházak és iskolák utcája lett. Itt épült a Széll Józsefné-gyermekotthon, valamivel feljebb a Stefánia Szövetség-székháza és kórháza, az új polgári fiúiskola, leánypolgári, állami elemi iskola, a megyei Erzsébet-kórház, zsidókórház és kialakulóban lévő villanegyed.

A gyárak a keleti szélen, az állomás körül helyezkedtek el (dohánygyár, villanytelep, petróleumfinomító, az egykori téglagyár, szerénykeretű, már szintén nem működő hordó és gyertyagyár).

Egyetlen, vérszegény parkja alig pár holdnyi területet tesz ki, mellette áll az ütött-kopott városi fürdő.

Az utcák csaknem kivétel nélkül bazaltkocka, vagy macskafejes kövekkel vannak bürkolva. Az alföldi városok téglagyalogjárói helyébe vékony, nagyfelületű bazaltlapok kerültek, a forgalmasabb utcák gyalogjáróit betonjárdák borítják. Igen előrehaladt állapotban van a vízzel és villanyal való ellátás is. Utcáinak hossza kb. 25.000 m-t tesz ki, vízvezetékhalózata 24.300 m. Ebből le kell számítanunk a vízműtelep és a város közti útszakaszt (kb. 800 m) és a város-köztetető közti szakaszt (kb. 300 m), tehát kb. 23.500 m ma vízhálózatának az utcákra eső része. Csupán az újabb utcák nincsenek még ellátva vízvezetékkel, hézagos beépítettségük miatt.

A városnak nem voltak gazdag építkező, csinosító pártfogói. Földesurai nem sokat törődtek vele, de hiába keresnénk a felvidéki városok gazdag, jómódú, építkező és művészetre áldozó polgárság nyomait is.

A dunántúli városok barokkgazdagságából és a felvidéki kis városok renaissance emlékeiből úgyszólván semmit nem találunk. A szegény iparos és szőlőműves polgárság nem tudott nagyot, szépet alkotni, mert sem anyagi ereje, sem érzéke nem volt hozzá. De a megyei nemesség sem áldozott sokat a székhely csinosítására. Áldozatkészségét, építető kedvét két emlék hirdeti. Egyik a megyeháza; szereti a lokálpatriotizmus barokk műemléknek nyilvánítani ezt a 18. század közepén épült szerény hivatalépületet, azonban alig érthető a büszke dicsekvés, mert sem kívülről, sem belül nem találjuk meg a barokknak gazdag díszítését és színpompáját, egyszerű szürke malteros épület. A másik szerény em-

lék az 1809-i nemesi felkelés emlékét hirdető insurgens-emlékoszlop.

Igazi műemlékei egyházi eredetűek. A római katolikus templom 1770-ben épült; belül barokk, kívül empire kiképzéssel, azonban ez sem mutat különösebb művészi értéket. Kopott, környezete elhanyagolt. Művészettörténeti szempontból legértékesebb a piarista rendház és templom. A templom még a 13. században épült gót stílusban, azóta többször átépítették, belseje barokk. Ugyancsak barokk építkezés emléke a görög katolikus templom a 18. század végéről. A szerény, emeletes városháza 1790-ben épült semmi művészi értéket nem mutat, eredetileg földesúri palota volt.

A 18. század-végi és 19. század-eleji magánépítkezésnek már csak két-három emlékére bukkanunk. Báró Waldblofft-családnak Széchenyi-téri kis kastélya, a görög katolikus parókia és a bontás alatt lévő Andrássy-ut 19. szám alatti ikerház manzardtetős. (Ez utóbbinál a hosszú cromzat eltakarja a tető kiképzését. A kapubejárat nyitott, kettős boltívű, a jobboldali háznak udvari folyosója boltívekkel, árkádokkal tagolt.) Ugyancsak meg kell emlékeznünk a Somogyi Ilona-utca 4 szám alatti házról, amelyet belső gótikus kiképzésével szintén régi építkezés emlékének kell tartanunk. Tompa-utca 22. szám alatt az udvarban mélyen bent van egy elhanyagolt külsejű emeletes ház. Az épület fekvéséből, ép falakonjából, valamint beépített kőoszlopaiból arra következtethetünk, hogy szintén régi építkezési emlék. (A hagyomány úgy tudja, hogy ez volt az első megyeháza.)

A többi középület a múlt század utolsó éveiben vagy a háború után épült s így a legkülönbözőbb stílusok képviselői. Az állami borpincét magyaros motívumok díszítik, a pénzügyi palota hatalmas, két-emeletes épülete empire stílusú s így valósággal agyonnyomja az O. T. I. lapos-tetős, modern, szerény székházát. A város két-emeletes bérháza a legharmonikusabb épület. A törvényszék nagy, két-emeletes székháza még az integer Zemplén-megyének épült. Környezetének egyszerűségét (földszintes házak) jól tompítja egyrészt a Nemzeti Banknak szemben lévő csinos épülete, másrészt az utcának hársfákkal való szegélyezése. Iskolaépületei közül kiemelkedik a befejezés előtt álló polgári fiúiskola s a gimnázium századvégi épülete.

Négy zsinagógája közül kettő a városházát fogja közre, mintha a zsidóság hatalmát és szerepét szimbolizálná.

A Bodrogközre vezető út mentén 30–40 kunyhóból álló cigánytáborral találkozunk.

GAZDASÁGI ÉLET.

Mezőgazdaság.

Felszíni viszonyok alapján a város külterületét gazdasági téren is két részre kell osztanunk. A hegyvidék szőlőművelésre, gyümölcstermelésre és erdőgazdálkodásra nyújt alapot, a sík keleti rész, a Ronyva, Bodrog áradásaitól járt terület pedig a mezőgazdaság más ágainak, földművelésnek és kertészkedésnek kedvez.

Ez utóbbi terület gazdaságilag soha nem jutott döntő szerephez a város életében, ezért figyelmen kívül hagyhatjuk, annál jelentősebb volt a szőlőművelés.

Tévednénk azonban, ha az alföldi városokhoz hasonló terjedelmű szőlőt keresnénk (pl. Kecskemét 11.000, Szeged 9000 hold szőlővel rendelkezik), mert Ujhely szőlőterülete csak 772 katasztrális hold, művelhető területének mindössze 7%-a s míg a szőlő az alföldi városok gazdasági életében egyre fontosabb szerephez jut, addig a Hegyalján, így Ujhelyen is mindjobban háttérbe szorul, mert itt a termelés minőségi, amely még jobban függ az időjárástól és piactól, mint a mennyiségi termelés. Míg egy-egy alföldi városban a szőlőművelés több ezer embernek ad kenyeret, itt kedvező termelési viszonyok között is csak 800—1000 embernek nyújt megélhetést. A homoki szőlőnek meghonosítása előtt Hegyalja szőlőtermelésének jelentősége országos volt, ma erősen visszaszorult.

A magas szőlőkultúrának, minőségileg kitűnő termésének alapja a vulkáni eredetű talaj és a földrajzi helyzetből adódó kedvező éghajlat.

Csapadékmennyisége közel 600 mm így csaknem eléri a szőlő számára ideális 600—650 mm-t. 30—35 fokos déli lejtésű hegyoldalai jól felfogják a Napnak melegítő hatását s így bár hazánk szőlőtermő területei közül legészakibb fekvésű, minőségileg felvette a versenyt a délibb fekvésű balatoni, villányi és aradi szőlővidékekkel, sőt a talajnak és időjárásnak igen kedvező találkozásával azokat jóval felül múlta. (28/138).

A májusi fagy nem hoz annyi veszedelmet, mint az Alföldön, mert a szőlők magasabban fekszenek, a nagyfokú éjjeli lehülést nem követi hirtelen felmelegedés, nincs meg a gyors hőmérsékletváltozás. (17/98). Legkedvezőbb a szőlőtermelésre, ha csapadékos tél, vagy tavasz után száraz, meleg nyár, majd hosszú, száraz ősz következik, ami az aszúsodásnak kitűnően kedvez.

A Hegyalja szőlőtermelésének sorsa az éghajlaton kívül az összes szőlőterületek közül legjobban függött a piactól. Mindig a közeli Lengyelországban találta meg legjobb piacát s így annak sorsától függött Hegyalja gazdasági élete is. (17/105). A 18. század közepén fellendült borkereskedés Hegyalja gazdasági központjává teszi Ujhelyt, ez maga után vonja a vármegye nemeseinek Ujhelybe való járását és költözködését, így lassan a megye székhelye lesz. Egyre több szántóföldet és erdőtől elhódított területet ültetnek be szőlővel. Sajnos, nincsenek erre vonatkozólag pontos statisztikai adataink, de halvány nyomokon elindulva, feltételezhetjük, hogy a mai területnek legalább kétszeresét tette ki Ujhelyen is a szőlővel beültetett terület.

A független Lengyelország felosztása után ismét visszasüllyed a termelés és a szőlők nagyrészből megint szántó lesz.

A szőlőbirtokok többsége a földesúr kezében volt, de volt szőlője a pálosoknak, a római katolikus plébániának és a vármegyei nemességnek. Hamar kialakul a kis szőlőbirtokosok osztálya, mert a beköltözött hospesek, iparosok főtörekvése lesz kisebb-nagyobb szőlőbirtokot szerezni, hogy mellékjövedelemre tegyenek szert. A nagybirtokosok szőlőit jobbágyok művelték, akik a borból ötödöt fizettek. A jobbágság felszabadítása után idegenből jönnek szőlőmunkások; a filoxera pusztítása előtt a szomszédos megyékből, azután már csak a közeli falvakból. A filoxera pusztítása más téren is nagy változást idéz elő. Megváltozik a szőlőbirtokosok társadalmi összetétele. A parlagon maradt földesúri, nemesi szőlők olcsón cserélnek gazdát, az új tulajdonosok nagyobb részben kereskedők, tisztviselők és szabad foglalkozásúak soraiból kerülnek ki, a nagyobb birtokok is kis egységekre aprózódnak el, már alig van olyan szőlőbirtok, amely a 20 holdat meghaladná. Egy-egy kis szőlőbirtok alig pár száz négyszögöl. Ez az oka annak, hogy 1940. nyarán a 772 katasztrális hold szőlő 540 birtokos között oszlott meg. A pincék számát 250—260-ra tehetjük, ez azonban sokkal több pincetulajdonost jelent, mert sok esetben több szőlőtulajdonos bérel ki, vagy vesz meg egy-egy pincét. A pincemunka külön szezonmunkává lett, ami a téli hónapokban 70—80 embernek jelent kenyeret.

Milyen befolyása volt a szőlőtermelésnek a településre, arra már rámutattunk. Később arra is kitérünk, hogyan befolyásolta az ipar és kereskedelem alakulását. Arra a kérdésre, milyen helyet foglal el Ujhely Hegyalja szőlőkultúrájában, nehéz volna választ adni, mert esetleges rangsor alap-

jául szolgáló adatok, a szőlőterület kivételével (évi termés, kivitel, minőség) évről-évre igen változnak a Hegyalja egyes helységei között is. Pl. 1939-ben a Hegyalján 104.673 hl. bor termett, amiből újhelyi termés volt 11.267 hl. 32 község közül a második helyen állt (Tolcsva 17.000 hl.) Holdanként közel 15 hl. volt a termés, tehát a Hegyalja 9—10 hl. átlagos termését jóval fölülmúlta. A Hegyalja állomásairól 1936-ban elszállított bor mennyisége 10.519 hl. volt, ebből Ujhelyről szállítottak el 2.604 hl. (24.8%) az egész ország bortermelésének 1%-át. (Ebben is megelőzte Tolcsva, mert ott 3313 hl.-t raktak vasútra.) Az elszállított bor legnagyobb mennyiségben Lengyelországba (8.9%) és Csehszágba (8.5%) került ki.

De egyébként sem sikerült teljesen magához ragadni a vezetést, mert például Tarcalon van az állami vincellér-iskola. Sárospatakon a Hegyalja egyetlen nagyobb szeszfőzdeje. Csak közpincéje és borászati felügyelősége jelent némi központosulást.

Ipar.

Különböző jellegű gazdasági vidékek találkozási vonalán épült, évszázadok óta iparos város. Hegyvidék és síkság nyersanyagát dolgozta fel kisipar keretében. Főleg azok az iparágak virágoztak, amelyek a nyersanyagot a helyszínen találták meg, elsősorban a szőlőműveléssel kapcsolatos iparágak (kádár, bognár) a ruházati ipar több ága (csizmadia, szabó, takács) és az építőipar. Ezek nemcsak a helyi szükségletet elégítették ki, hanem felkeresték a szomszédos vármegyék távolabb eső vásárait is. (Ungvár, Kisvárd, Abaújszántó, Szikszó). A Bodroghöz-, Tapoly-, Ondava- és Laborc-völgyének népe 50—60 km-es távolságból is idejött ruha-szükségletét beszerezni.

Az élelmiszeriparral foglalkozók már kevesebben voltak; a Ronyván dolgozó négy-öt malom tíz-tizenkét molnárt foglalkoztatott.

Amikor a gyáripar erős fejlődésével, olcsó készítményeivel háttérbe szorítja a kisipart, Ujhely ipari jellege is kezd halványodni; a gyáripar megölte a kézműipart, az iparosok elszegényednek, számuk egyre csökken, piacról, városokról kiszorítják a gyári cikkeket áruló zsidó árusok. A város ezért semmi kárpótlást nem kap; a kézműipart itt nem váltja fel a nagyipar, ehhez nincs meg a nyersanyagot szolgáltató terület, olcsó és közeli hajtóenergia. A borsodi szénmedencének 130 km-es távolsága már elég ahhoz, hogy jelentősen megdrágítsa a szén szállítását és így már eleve irreálissá tegye gyárak alapítását. A Tisza jobb-partja és a hegyvidék

által bezárt nagy területen az Ung völgyétől a Sajó völgyéig csak két várost találunk: Ujhelyt és Miskolcot s e kettő közül csak Miskolc tudott jelentős ipari és forgalmi várossá fejlődni. mert vonzásköre nemcsak síkságra terjed ki, hanem ércekben és szénben gazdag hegyvidékre is. Ujhely gazdasági életterét a kis Bodroghközön és a szegény Tapoly-, Ondava-, Laborc-völgyében találta meg, ahol ásványkincset nem találunk s így Miskolc rendkívül kedvező fekvése minden ipari fejlődést megakasztott a 80 km-re eső Ujhelyen is, sőt ezen túl, egészen az ország határáig terjesztette ki ipari piacát. Utak találkozása nem volt elég ahhoz, hogy iparteleppé, gyárvárossá fejlődjék, ehhez ásványi kincsek is kellettek volna.

A Bodroghközzel szervesen összefügg, joggal következnek tehát, hogy a mezőgazdasági gyáripár fontos állomáshelyévé lesz (szesz, cukor, téglá, szövő-fonó, malom), annál is inkább, mert a szeszgyártáshoz helyben volt mindig a nyersanyag jelentős része, a törköly; a Bodroghköz nagy uradalmi pedig sok kendert, lent, burgonyát és még több cukorrépát termeltek. A Felvidék tótságából és a Bodroghköz szegényebb északi falvainak magyarságából könnyen lehetett volna olcsó munkaerőt szerezni és ezáltal megmenteni a nagy számban kivándorló magyarság egy részét. Ezekből semmit nem találunk meg. A cukorgyár Szerencsen épült fel, mert a város vezetősége annakidején mereven megtagadott minden hozzájárulást a gyár alapításához. A Hegyalja legnagyobb szeszfőzdéje, mint már említettük, szintén nem itt, hanem Patakon van. Ugyancsak Patakon épült fel a Bodroghköz legnagyobb malma; a kender-, lenfeldolgozó gyárat sem itt, hanem Perbenyiken találjuk meg.

Hiába keresnénk a táj másik részével, a hegyvidékkel kapcsolatos gyáripari is. Nagyobb fafeldolgozó telepe soha nem volt, mert kis területű eredeje nem adott erre alapot, a Hegyköz kitermelt fáját is a helyszínen, Pálházán dolgozzák fel.

Mivel magántőke nem vállalkozott gyárak alapítására, az állam siet segítségére különböző gyárak, üzemek felállításával.

Időben első volt a dohánygyár, amely alapításakor kb. 1300 munkást foglalkoztatott, majd a géperő tökéletesítésével egyre kevesebbet; 1900-ban már csak 934-et. Jelenleg 283 munkás dolgozik, akik mind helybeliek. Országos viszonylatban is jelentős teljesítményt ad havi kb. 42 millió darab szivarka készítésével; nagyságra a hazai dohánygyárak közül a hetedik helyen áll.

A másik gyárszerű üzemét, a vasúti javító műhelyt, forgalmi fekvésének köszönhetette. Ez kb. 450—500 munkást és tisztviselőt foglalkoztatott és hatása oly erőssé lett, hogy képes volt új városrészt életre hívni; szakmunkásai erősen növelték az iparból élők arányszámát. Kőolajfinomító telepe volt egyetlen nagyobb magán-gyáripari vállalkozása; ez a közeli Galiciából behozott nyers kőolajat dolgozta fel, tehát ez sem a szomszédos tájakról szerezte nyersanyagát. Iparosodási hatása nem lehetett nagy, mert csak 32—35 munkást foglalkoztatott s azok sem voltak szakmunkások.

Mennyire kisiparosok városa maradt továbbra is, azt legjobban bizonyítja az alább felsorolt néhány adat. 1900-ban 721 ipari vállalat közül önálló iparos volt 578, ennek több mint a fele (333) dolgozott segéd nélkül, 150 pedig egy segéddel, csak két vállalat (dohánygyár és a javítóműhely) foglalkoztatott húsznál több embert.

Ezek a számok 1910-ig emelkednek. 880 vállalatból segéd nélkül dolgozott 428, egy segéddel 120, húsznál több segéddel 5 vállalat.

Ugyancsak érdekes képet mutat az egyes iparágakkal foglalkozók megoszlása. Ruházati iparral foglalkozók állnak az első helyen úgy 1900-ban, mint 1910-ben (719, illetőleg 854). Számuk még a vas- és fémiparban dolgozók számát is felülmúlja, pedig ennek az iparágaknak, mint láttuk, gyári jellegű üzeme is volt. (Legtöbb ismét a cipész és csizmadia).

1940-ben a 674 önálló iparos kb. 80 iparágból került ki. Még mindig a csizmadia állnak számban az első helyen, de számuk 30 év alatt 436-ról 108-ra olvadt le.

Kereskedelem — közlekedés.

A vasút megépítése előtt az országos forgalomból csaknem teljesen kieső három különböző gazdasági jellegű vidék — Ondava-, Tapoly-, Laborc-völgye, a Hegyalja és a Bodroghöz — egymásközi árucseréje erős volt. A szállítás nehézségei miatt a hegyvidék fáját, a Bodroghöz búzáját és más terményét, a Hegyalja borát és gyümölcsét nem lehetett nagy mennyiségben szállítani az ország belsejébe.

Változik a helyzet, amikor a vasút építése lehetővé teszi a tömegszállítást, erős ipari fejlődés megváltoztatja a tájak gazdasági jellegét és értékét s ez az egyes települések jelentőségének nagymértvű eltolódását eredményezi.

Az új helyzetben Ujhely amennyit nyert, annyit veszített is. A budapest—miskolc—csap—ungvár—munkácsi vasútvonal Ujhelyen vezet ugyan keresztül, s innen ágazik el a

mezőlaberci és kassai szárnyvonal, mindez azonban csak annyit jelent, hogy forgalmi helyé lett, ahol nincs megállás, eladás, vásárlás és termelés, csak a forgalomból élők száma növekedik erősen. Bekapcsolódik az országos forgalomba, amikor már a nagy távolság nem jelent akadályt ahhoz, hogy a fát, búzát és a bort ne szállíthassák beljebb. A távolabbi ipari gócpontok és gyárak elárasztják a Felvidéket és a Bodroghözt tömegcikkeikkel s így elnyomják a kisipart, Ujhelynek eddig életető elemét. Piacköre szűkebbre szorul, legfeljebb a napi és hetipiac látogatottsága lesz élénkebb, mert a kereskedelemből és forgalomból élők számának rohamos emelkedése az élelmiszerfogyasztók erős emelkedését is jelentette.

Most tűnik ki, milyen kis értékű a találkozó tájak gazdasági értéke és jelentősége.

Az Ondava-, Tapoly- és Laborc-völgy gazdasági életének gerince az erdőgazdálkodás és szerény állattenyésztés volt, a kisebb Hegyalján a szőlőtermelés adta az alapot. Ez a rendkívül változó értékű alap, bár néminemű városodási formát tudott életre hívni, nem volt képes olyan fogyasztó piacot teremteni, amely a harmadik, a leggazdagabb s most már legnagyobb jelentőségű tájnak, a Bodroghöznek gazdasági arcát maga felé tudta volna fordítani. Így ez — Tisza-Bodrog szabályozása után — főleg gazdag déli része, másfelé is keres (Ungvár, Kisvárd, Nyíregyháza), fogyasztópiacot. A környező városok — Kassa, Ungvár, Miskolc, Nyíregyháza, (50—70 km) versenye egyre nyomasztóbb lesz. Egyetlen terület marad meg, az Ondava-, Tapoly-, Laborc-völgye, ahol nem kell versenytárral küzdenie.

Közigazgatási és bizonyos fokig kulturális téren is az egész Zemplénnek lesz székhelye, de a gazdasági életben már nem tud az lenni; a megye déli része, főleg Trianon óta, az alig 20 km-re lévő Olaszliszkától kezdve, tehát már a Hegyaljának is nagyobbik fele, inkább Szerencséhez és a jóval messzebb eső Miskolchoz húz. Így megértjük, mit jelentett Ujhelynek a trianoni határmegvonás. Igaz ugyan, hogy a Hegyköz 10—15 faluja fokozottabb mértékben kapcsolódik Ujhelyhez a Hegyközi Vasút megépítésével és Kassa elcsatolásával, majd a Bodroghöz déli és a Nyírség északnyugati része az eddig Sárospatakig közlekedő kisvasútak bevezetésével, a Bodroghöz északi részének autóbusszon való bekapcsolásával, de mindez nem tudja pótolni régi forgalmának egynegyedét sem. Jelentős fogyasztópiaca lesz ugyan a közeli községek virágzó konyhakertészetének, ez azonban

csak napi piacát lendíti fel. Hajdani virágzó kereskedelmi életre emlékeztető 12 országos vásárja megmarad, forgalma azonban erősen megcsappan, csak a Hegyköz cseréli ki fáját a Bodroghköz búzájával és burgonyájával. A heti és napi piacnak megvannak a maga állandó látogatói s így csaknem teljes pontossággal meghúzhatjuk azokat a köröket, amelyekbe beleesnek a piacot állandóan látogató községek. A havi (országos) vásár látogatói a Hegyalja, Bodroghköz, Zempléni-szigethegység és a Hegyköz falvaiból kerülnek ki. E falvak 35—40 km-es sugara kört zárnak be, átlagban 2500 a vásárlátogatók száma. A második kör már sokkal kisebb területet foglal magában, mert míg a havi vásárokat 45—50 községből keresik fel, a hetipiacokat már csak 10—15 községből látogatja 5—600 eladó-vásárló. A napi piac 60—80 körüli eladója alig 3—4 községből és a külterület majorjaiból kerül ki. Az alföldi kerékpáros tejhordókat itt a számártaliga váltja el; a meredek és keskeny hegyi ösvényeken jól használható ez a szegényes, primitív közlekedési eszköz.

Kereskedelmi forgalmának alakulását jól illusztrálhatjuk a vasúti forgalom alakulásával.

	1890.	1900.	1910.
Elszállított utasok	164.431	253.897	400.291
„ teher (tonna)	24.894	24.795	43.637

Már e néhány adat is szemléltetően mutatja, milyen fejlődésnek indult forgalma a század végén. 1929-ben már csak 221.526 utast szállítottak el a MÁV vonatai. Ez a visszaesés még beszédesebb lesz, ha más, közelfekvő községek személyforgalmával hasonlítjuk össze.

	1914.	1929.
Szerencs	166.080	275.000
S. patak.	? (100.000. alul)	221.879
S. újhely	296.123	211.526

De még ennél is jobban kirí Ujhely hanyatlása, ha más kereskedelmi és forgalmi gócponttal, illetőleg határvárossal hasonlítjuk össze.

	1914.	1929.
Hatvan	268.000	370.000
Orosháza	269.000	555.000
Esztergom	203.000	400.000
Sopron	433.000	474.000

A kereskedelemből és közlekedésből élők száma — e két foglalkozási ág szorosan összefügg egymással — az összes lakosságnak csaknem egynegyedét alkotta. Trianonnal beálló változást azonban csak a közlekedéssel foglalkozók számának csökkenése mutatja, ami természetes is; megszűnik forgalmi állomás lenni, végállomás lesz. 1900-ban a kereskedelemből élők száma az összes lakosságnak 11.3%-át tette ki. 1910-ig ez az arány tovább emelkedik 12.8%-ig, sőt 1910 és 1930 között csaknem eléri a 14%-ot, annak ellenére, hogy az összlakosság 13%-os csökkenést mutat.

Más a helyzet a közlekedésből élők számának alakulásánál. 1900-ban az összes lakosságnak 9.4%-a él közlekedésből, 1910-ben 11.4%, 1930-ban már csak 8.8%.

1938. után a Felvidék egyrészének visszatérése ismét megindítja Ujhely forgalmának emelkedését; ennek értékéről azonban ma még alig kaphatunk tiszta képet. Ismét vizsgáljuk az árúelosztó szerepét, megnyílik a Hangya árúraktára. Ez a raktár 20—25 munkás foglalkoztatásával Kárpát-alja nyugati részén és Bodrogközön kb. 120—125 kereskedőt lát el áruval, de résztvesz a bor exportálásában és mezőgazdasági termények felvásárlásában is.

Három autóbuszvonal, 14—16 vonatpár, a Bodrogközi és Nyiregyháza-vidéki kisvasút 8—10 vonata, a Hegyközi Vasút két pár vonata jó összeköttetést teremt a közeli tájakkal.

Ha a kereskedőknek szakma szerinti elosztását vizsgáljuk, ismét ahhoz az eredményhez jutunk, mint az iparosok vizsgálatánál, hogy ezeknek is legnagyobb része csupán a közeli vidék szerény igényeinek kielégítésére szorítkozik. Aránytalanul nagy a ruházati cikkekkel kereskedők száma (402-ből 83) de nagy a szatócsok száma is (48). A táj jellegéből következik, hogy sok a borkereskedő, fertűnően kevés azonban a terménykereskedők száma (6).

A fejlődő kereskedelmi élet magával hozta a hitelélet emelkedését. A kis városban 14—16 bank működött még a háború után is. Természetesen ezek nemcsak innen, hanem az egész megyéből toborozták ügyfeleiket. A bankok közül ma már csak 8—9 működik, a többit elvitte a gazdasági élet romlása.

A kereskedelmi és üzleti élet külső formájáról már szoltunk. Üzletei alig tudnak vonzást gyakorolni a környező községek középosztályára, egyedül Sárospatak az, ahonnan a kis távolság (10 km) és az intelligenciának nagyobb száma miatt sűrűn járnak át vásárolni.

A NÉPESSÉG ALAKULÁSA.

A lakosság számának alakulása erősen összefüggött gazdasági és politikai szerepének jelentőségével, nemzetiségi és vallási képét földrajzi helyzete határozta meg. Nemzetiségi területek találkozási vonalán épült és közel a galíciai határhoz, így beleesett a bevándorló zsidóság útvonalába.

A lakosság számának alakulására és vallása megoszlására 1825-től van megbízható adatunk. (L. Nagy).

1825:	6548	}	52 ^o / _o
1869:	9946		
1890:	13.017	}	31 ^o / _o
1900:	16.846		
1910:	19.940	}	18 ^o / _o
1920:	21.162		
1930:	18.431	}	—12 ^o / _o
1939:	17.989		

A nagymérvű szaporodásnak okát az erős bevándorlásban kell keresnünk. 1890—1900 között az emelkedés csaknem akkora, mint az előbbi 20 év alatt volt. Ez a nagy bevándorlási láz tovább tart még 1900 és 1910 között is, de 1910—1920 között rohamosan csökken, míg 1920—1930. között már a lakosság száma is visszaesik. Az összes magyar városok között itt csökken a legnagyobb mértékben. A vándorlási különbözet -15.1%. Nem hogy vonzotta volna a lakosságot, hanem „elvándorlási gócpont” lett.

A bevándoroltak tömege nemzetiségi, vallási és foglalkozási megoszlás szerint igen tarka képet mutat. A Felvidék tótságából sok szőlőmunkás, házi cseléd, az ország minden részéből sok vasúttal, vasúti munkás, Galiciából egyre több zsidó költözik be.

Ugy a vallási, mint a nemzetiségi kép változását jól mutatja az alábbi két táblázat:

Vallási megoszlás.

Év	R. kat.			Növekedés %	G. kat.			Növekedés %	Református			Növekedés %	Evang.			Növekedés %	Ltr.			Növekedés %
1825	3946				60.2				1385				21.1				1217			
1869	3531	35.9		88.0	1760	17.2		54.3	1248	12.6		72.2	153	1.5		9.5	3253	32.6		167.2
1900	6639	39.8		18.1	2716	16.2		7.4	2243	14.2		24.6	298	1.8		26.2	4778	29.1		19.8
1910	7936	39.8		1.0	2943	14.8		2.2	2878	14.4		5.9	381	1.9		12.3	5730	28.7		12.4
1920	8016	37.9		-6.6	3009	14.2		-2.9	3048	14.4		-1.5	428	2.1		-2.2	6445	30.5		-27.2
1930	7483	40.8			2882	15.6			3000	15.8			332	1.6			3890	25.4		

Nemzetiségi megoszlás.

Év	Magyar	%	Német	%	Tót	%	Oláh	%	Rutén	%	Egyéb	%
1880	8838	78.5	1029	9.1	1245	11.4	11	0.1	15	0.1	86	0.8
1890	11047	84.9	853	6.5	9.9	7.0	14	0.1	22	0.2	172	1.3
1900	15534	92.2	268	1.8	809	4.8	21	0.1	45	0.3	189	1.3
1910	18965	95.1	273	1.4	478	2.4	39	0.2	31	0.2	147	0.8
1920	20165	95.3	452	2.1	251	1.1	9	—	18	0.1	298	1.6
1930	18054	97.7	167	0.7	139	0.6	—	—	—	—	68	0.3

A két táblázat szemléltetően igazolja előbbi állításunkat, ezért csak néhány feltűnő jelenségre szeretnénk még külön rámutatni.

Legérdekesebben alakult a zsidóság száma. 1825-ben még a protestánsok aránya alatt marad, nem egészen 50 év alatt (1869-ig) 167%-os emelkedést ér el, így már akkor zsidó volt minden harmadik ember. Az invázió tehát már a kiegyezés előtt megindult. 1900-ig csökken ugyan arányszá-

muk, de 1910—1920. között, amikor a többi felekezet száma alig nő, a zsidóság még mindig 12%-os emelkedést ér el. Annál feltűnőbb a zuhanás (-27.2%), ami 1920—1930. között bekövetkezik. Csaknem pánikszerűen menekülnek a haldokló városból; külföldre vagy új, rohamos fejlődésnek induló gócpontokba (Mátészalka, Szikszó) költöznek.

A nemzetiségi táblázatban feltűnő, hogy a tótság és németiség nagy aránya csaknem nullára zsugorodik le, egyrészt mert a bevándorlás a közeli német (sváb) falvakból megszűnik, másrészt a korábban városba költözöttek elmagyarosodnak.

KULTURÁLIS SZEREP.

A megye kulturális életének irányítását nem sikerült maradéktalanul magához ragadnia. Erős versenytársa maradt tanintézeteivel, folyóirataival, könyvtáraival, levéltáraival és gyűjteményeivel Sárospatak.

Megyeszékhely; ezért itt jelent meg a megyében a legtöbb helyi újság és szaklap. Jelentőségük azonban igen kicsi, mert ezek az apró heti újságok csak kis politikai pártok szócsövei voltak; közülük csak a „Zemplén“ maradt meg. Egyetlen komoly folyóirata is (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez) megértés, támogatás hiányban múlt ki.

Hiába keresnénk komoly irodalmi, művészi erőket és gyűjteményeket. Egyetlen irodalmi köre, a Kazinczy-kör, fel-felújul rövid időre valamelyik piarista tanár lelkes kezdeményezésére, de komoly eredményt nem tud elérni, nincs érdeklődés. De nincs múzeuma sem, könyvtára sem: a megyeházán őrzött Dókus Gyula-féle mű- és régiséggyűjtemény csak csirája lehetne egy komolyabb vármegyei múzeumnak, amit a Dunántúlon minden megyeszékhelyen megtalálunk; levéltára idegenek számára érthetetlenül hozzáférhetetlen.

Az évenként megjelenő színtársulat a városi moziban tartja előadásait. — 4-5 könyvkereskedőt és 4 nyomdát számolhatunk össze. (Ugyanakkor a sokkal kisebb Sárospatakon 3 könyvkereskedő és nyomda van.)

A háború előtt középiskoláinak tanulói csaknem 90%-ban a helybeliek közül kerültek ki. (Patakon csaknem fordított a helyzet), internátusa nem volt; kereskedelmi iskolája a megye egyetlen ilyen iskolája, közvetlenül a háború előtt nyílt meg; ezért nem volt képes vonzást gyakorolni a

Felvidékre, Bodroghözre, Szabolcsra, Abauj déli részére, mint tette azt Patak; annak évszázados iskolájával nem vehette fel a versenyt. Ujabban azonban már itt is mutatkozik javulás. A fejlődés azonban nem egészen egészséges, mert Ujhely iskolái is azok közé tartoznak már, amelyek tanulókat igen nagy százalékban bejárókból nyerik, főleg a Felvidék egy részének visszatérése óta. Ezen a téren gyakorol ma legerősebb hatást a közeli községekre s így gyakorlati jellegű iskolái (kereskedelmi és polgári) erős fejlődésnek indultak. (Pl. a kereskedelmi iskola 1940/41. évi benépesedése az 1939/40. évihez képest csaknem 40%-os emelkedést mutat.) Középfokú iskoláinak (kegyesrendi gimnázium, városi felsőkereskedelmi iskola leányágazattal, állami polgári leány- és fiúiskola, katolikus polgári leányiskola) 1117 tanulójaiból az 1939/40. tanévben 326 volt bejáró (29%). A visszatért Felvidék községeiből került ki a bejáróknak csaknem 60%-a. (167 tanuló, kb. 24—25 községből).

A katolikus egyház tart fenn egy szerény kis internátust, amelynek feladata volt a csonka kassai egyházmegye részére papjelölteket nevelni. Most, hogy visszakerült a püspöki székhely, az internátus ezen feladata megszűnt. Tovább fejlődik-e majd, az a jövő titka. Megvalósulhat-e a hivatalos városnak azon programja, hogy internátus felállításával, a kereskedelmi iskolának méltóbb elhelyezésével iskolavárossá fejleszti Ujhelyt, alig remélhető; ebben is már régen megelőzték a szomszédos városok.

Tanulságos képet mutat a tanulók számának megoszlása a szülők foglalkozása szerint.

Köztisztviselő és szabadfoglalkozású a szülőknek 32%-a, az őstermelők a bejáró tanulók nagy száma miatt 20%-al vannak képviselve, (szemben a városban lakó 7.4%-ú őstermelővel) ugyanennyivel az iparosok is, 11% képviseli a közlekedést, 9% a kereskedőket.

Vallás szerinti megoszlás vizsgálatánál arra az eredményre jutunk, hogy mindegyik felekezet nagyobb arányban van képviselve, mint amennyivel az összlakosságban van, (rk. 46%, g. kat. 20%, ref. 19%, ev. 1%) kivéve a zsidóságot, mert az összes tanulóknak csak 13% volt zsidó, szemben az összes lakosságnak 25.4%-os arányával, ami csak a nagy zsidótömeg szegénységével magyarázható meg. Az eltolódásokat a bejáró tanulók okozzák. A pataki tanítóképzőbe évente 7—8 újhelyi tanuló jár át, a református gimnáziumba kb. ugyanannyi.

TÁRSADALMI KÉP.

Ujhelyt is azon városok sorába iktathatjuk, amelyeknek társadalmi összetétele az utolsó 100 esztendőben csaknem teljesen megváltozott. Az egykor oly jelentős szerepet játszó újhelyi és zempléni nemességnek ma már csak emléke él, pedig annak idején azok közé a ritka magyar városok közé tartozott, ahol a nemességnek is döntő szava volt a város vezetésében; polgárság és nemesség igen jól megfér egymás mellett a városi tanácsban is. Ez a nagy nemesi befolyás segítette elő Ujhelynek megyeszékhellyé való emelkedését.

A 18. század közepén fellendülő szőlőművelés egyre több nemesi szőlőbirtokost kötött Hegyaljához nemcsak Zemplén, hanem a szomszédos megyékből is. Itt adtak egymásnak találkozót vásárok, szüreték és farsangi mulatságok idején, adták el boraikat és szerezték be szükségleteiket, itt fordultak meg legtöbbször, tehát természetes volt, hogy lassan itt állandósulnak a megyegyűlések is.

A jobbágyfelszabadítás, a nemesi kiváltságok eltörlése, majd a liberális kor rövid gazdasági fellendülése gyökeresen megváltoztatja Ujhely társadalmi képét. A nemesség elszegényedik, minden elemi csapást és politikai változást ez érez meg legsúlyosabban, a változásokkal szemben passzívan viselkedik, visszavonultan él vagyona roncsain s így az újonnan jöttek, alulról fölkerültek kezébe kerül a vezetős szerep. A rohamosan szaporodó zsidóság veszi át először csak a gazdasági, majd a szellemi élet irányítását is.

Ujhelynek a vasútépítés előtti időben nem volt kereskedő osztálya, ezért a vasút megépítésével úr támadt Ujhely gazdasági életében. Ezt az úrt azonban hamar betölti a zsidóság, amely csaknem észrevétlenül ráteszi kezét minden nemesi birtokra, eladó szőlőre, a már korábban teljesen monopolizált borkereskedelemre és a kereskedelemnek minden ágára.

A reformkorszak nemeseinek fiai itt is a megyei hivatalokba menekülnek, belőlük kerül ki minden hivatalnok. Megtörténik a kettéválás az alig pár évtizeddel előbb még együtt haladó megyei mágnásosztály és a köznemesség között. E tisztviselői kar a változó körülmények ellenére sem tudta levetni társadalmi osztályöntudatát; szigorú kasztrendszert teremtett maga körül, osztályába nem vett föl idegeneket, csak igen kivételes esetben juthatott be abba családi kapcsolata révén néhány orvos, mérnök vagy más szabadfoglalkozású. Ezt a vezetős szerepet azonban csak társadalmi téren tudta magának biztosítani, mert a politikai és gazda-

sági élet irányítását a megye mágnásai, illetőleg a zsidók nem engedték ki kezeik közül. A megye főurainak Ujhely nem volt soha elég előkelő ahhoz, hogy itt hosszabb ideig tartózkodjanak. E nemesi középosztálynak, szemben a reformkori nemesi középosztályával, már nem volt kulturális érdeklődése, minden szellemi szükségletét kielégítette a mulatozás, a pincézés. Hazafiaskodása kimerült a Kossuth-szobor felállításában, azt azonban már nem tartotta kötelességének, hogy a megye legnagyobb szülöttjének, Rákóczi Ferencnek szobrot emeljen, de nem örökítette meg Kazinczy Ferenc emlékét sem. (Mindkettőről Patak emlékezett meg egy-egy szerény szoborral.)

Ez az osztály mára már csaknem teljesen eltűnt, alig egy-két képviselőjének nevét olvashatjuk a megyei tisztviselők sorában (Meczner, Bajusz).

Külön társadalmi osztály az állami tisztviselők rétege, amely mindig távol tartotta magát a város belső ügyeitől, a város-politikától, nem érezte magáénak a várost.

A kaszinó volt itt is az, amely közelebb hozta egymáshoz a különböző osztályokat, de itt is yálik először ketté Ujhely társadalmi vezetőrétege. A két kaszinó két irányzatnak képviselője.

Nincs egyetlen olyan kávéháza, amely a társadalmi osztályok találkozó helye volna, az egyetlen kávéháznak törzsvendégei zsidó ügynökökből és kereskedőkből kerülnek ki.

Ujhely lakosságából 16% közszolgáltatásban áll, vagy szabadfoglalkozást űz. Az állami tisztviselőknek csak igen kis része újhelyi, vagy zempléni eredetű, s így Ujhely őslakossága nagyrészen az iparosokból, kisebb részben a szőlőmunkásokból adódik. Itt még nem találunk három-négy generáción át öröklődő üzleteket, ügyvédi irodákat, orvosi rendelőket. Feltűnően sok az ügyvéd, orvos (40, illetőleg 30 körül) és banktisztviselő.

A város társadalmának többi osztálya iparosokból, vasútasokból, nyugdíjas katonaaaltisztekből és munkásokból kerül ki.

Trianon óta kevés magyar városban van olyan nagy tömeg, amelynek létalapja annyira bizonytalan volna, mint Ujhelyen, mert sok volt az összeomlás előtt az önálló egzisztencia. Csak panaszt, kesergést hallunk, akár az iparossal, akár a kereskedővel, akár az ügyvéddel beszélünk. A szegényebb néposztály örök refrénje a fixfizetésekre írigykedő sóhaj. Ideszámítják a dohánygyári munkásokat is, a város egyetlen gyári munkásosztályát, mert ezeknek állandó béruk, nyugbérük és családi pótlékuk van (heti 26—48 pengő

kereset). Elérhetetlen vágynak látszik ide bejutni, mert 15 év óta nincs üresedés. Néhány vidéki munkás a közeli falvakból jött be annakidején. A 283 munkásból csak 48 férfi, a többi nő; iparosok, szőlőmunkások családjából származnak.

A szőlőmunkások osztálya kb. 300 családból áll; ezeknek ma már csak nevük és vallásuk (g. kat.) emlékeztet a ruszin-tól származásra. Télen fát vágnak, pincemunkát végeznek; sorsuk a legbizonytalanabb, mert a szőlő az időjárástól függ, a munkabér a terméstől és a piactól. Létalapjuk még bizonytalanabbá válik, ha a zsidókézen lévő 5—15 holdas nagyobb szőlőbirtokokat kis parcellákra osztják. A Felvidékek nemzetiségét ma már csak a nemzeti viselkedésben járó házicselések képviselik. A felszabadulás után mégjobban elepték Ujhelyt. Számuk azonban még mindig messze elmarad a 30 év előttről, mert még 1900-ban az összes lakosságnak 8.2% került ki ebből az osztályból, 1930-ban csak 3.3%.

A vezetőszerp ma is inkább a protestánsok kezében van. A hivatalnokok sorából kerül ki a református egyház híveinek csaknem 50%-a. Az iparosoknak nagyobb százáléka (30%) szintén református. A katolikusoknak kb. 18%-a csak az értelmiségi, 25 %-a iparos, 18%-a vasutas, katonaltiszt, 40%-a gyári munkás, napszámos és fuvaros. Az evangélikusok csaknem teljesen a tisztviselők sorába tartoznak. A görög katolikusok majdnem teljes számban a szegény néposztályból kerülnek ki, de ezek között van a legtöbb alulról felkerült értelmiségi is.

Hivatalnoki és proletárváros jellegét jól tükrözi vissza a lakosság iskolai végzettsége. 1920-ból van erre vonatkozólag megbízható adatunk. Ekkor főiskolát végzett a 24 éven felüli népességnek 3.9%-a. 417 egyén; 8 középiskolát 5.5%, 682; 4 középiskolát 2895 egyén, 19%. Írni-olvasni tudott a 6 éven felüli lakosságból 16.201, 85.6%. Analfabéta volt 2842, 14.4%. A főiskolát végzettek sorában Csonkamagyarország 38 legnagyobb helysége közül csak 5 múlta felül jobb arányszámával, ellenben felülmúlta Debrecent, Pécsét, Győrt. Ugyancsak előkelő helyet foglalt el a középiskolát végzettek arányával is (hatodik helyen), egy sorban áll Győrrel. A 4 elemi végzettek és írni-olvasni tudók arányszámával már az utolsók közé kerül, egy sorban a nagy alföldi tanyavárosokkal. (Kiskunhalas, Hódmezővásárhely). Az írni-olvasni tudók arányszáma alig érte el az országos átlagot (85.6%, illetőleg 84.8%). Az analfabéták számaránya még oly helyen is kevesebb volt, ahol igen sok a tanyán lakó, mint pl. Szarvas, Mekó, Orosháza, stb. Alig járunk messze

az igazságtól, ha ez utóbbi jelenségek magyarázatát a nagyszámban bevándorolt zsidóság elmaradottságában véljük megtalálni.

Minden társadalmi-foglalkozási ágnak megvan a maga városrésze. A Barátság-, Kiszalud-, Kölcsei-utca kevés gazdálkodónak, a fuvarosoknak és dohánygyári munkásoknak lakóhelye. A Szabadság-tér környékén vasutasok és szállómunkások laknak, míg a dohánygyár körül nyugdíjasok, al-tisztek; az Andrássy-úton és a főútcán tisztviselők és kereskedők.

Az ügyvédek előszeretettel telepednek meg a törvényszék körül. Nem egy ház van, amelyben pár évvel ezelőtt még 3—4 ügyvéd is lakott; kb. 200 méteres körzetben találjuk meg az ügyvédeknek 80%-át.

Az 1930-as évek elején csaknem 40 egyesület működött ebben a kis városban. Ebből kb. 7—8 volt olyan, amely azért alakult itt, mert megyeszékhely. Az egyesületek így oszlottak meg: kulturális volt 4, jótékonykodó 9, társas kör 7, sportegyesület 7, hivatásbeli (iparoskör, kereskedő egyesület, tanítói, jegyzői körök) 10.

A ZSIDÓSÁG.

Korábban utaltunk már arra, mennyire befolyásolta városunk külső és belső képének kialakulását a zsidóság megtelepedése, akár vallási, akár faji sajátosságnak vesszük is életmegnyilvánulásait.

Mikor jelennek meg először Ujhelyen, nem tudjuk megállapítani. II. József császár korában már szabadon vesznek és adnak ingatlanokat, holott ez akkor még máshol nem volt megengedve. 1785-ben már iskolát állítanak fel, csaknem egyidőben Pozsonnyal, Budával és Miskolccal, melynek már az első évben 40 tanulója volt. Ők bérelték a sörnevelő-, pálinkaégető házakat, szállójuk van, de emellett borral is kereskedtek. (I/XIII. 271.) Számuk egyre emelkedik. 1825-ben az összes lakosságnak több mint 18%-át teszik ki. 1830-ban már több zsidó lakik itt, mint Miskolcon. Tehát valószínűtlennek látszik Juhász azon állítása, hogy a 19. század elején még kevés lehetett számuk. Ekkor tesz alapítványt egy galíciai származású hitsorsos rendes iskola felállítására, mert addig csak héber, talmud iskolák működtek. Az új iskola azonban nem volt valami népszerű, csak 50—60 gyerek járt ide a 300 iskolaköteles közül, a többi továbbra is a chédereket látogatta. Ezekkel a zugiskolákkal később is baj van; gombamódra szaporodnak, mert az idegen,

bevándorolt zsidóság nem kíváncszott beolvadni a magyar közösségbe, hiába volt a zsidóság vezetőinek minden fáradozása, távol maradt a magyar nyelvű iskolától. A gyors szaporodás illusztrálására aligha kell beszédesebb példa, mint az, hogy 14 év alatt (1838—1852) a tankötelesek száma csaknem 70%-al emelkedett, alreáiskola és leányiskola nyílik meg. 1860-ban zsidófőiskola (tanítóképző) felállítását kéri a kormánytól azzal az indokolással, hogy itt több a zsidóság, mint Szepesben, Gömörben, Abaujban, Sárosban, s közelebb esik Máramaroshoz, Bereghez, mint Kassa.

Az iskola tanulóinak száma igen nagy változásokat mutat egyik évről a másikra is, nem ritka az 50%-os változás sem, mert amint menekülésre nyílt alkalom héber zugiskolába mentek át.

Megdöbbszentő 44 év alatti szaporodásuk (1825—1869), 167,20%, amikor a keresztények száma csak 35%-al emelkedik.

Zökkenő nélkül veszik át Ujhely gazdasági életének irányítását és azt teljesen monopolizálják. Míg a nemességet és polgárságot, szőlőbirtokosokat a gazdasági válságok és elemi csapások sújtják, (kézműipart elnyomja a gyáripár, fuvarosokat a vasút, szőlőt a filoxera pusztítja el), addig az új elem él és virágzik, a csapásokat nem érzi, kitűnően használja ki a hitelélet és kereskedelem előtt megnyíló óriási lehetőségeket. Amikor már kezében van a város és az egész megye gazdasági életének vezetése, egyre többen kerülnek be a lateinerek osztályába, mindig több lesz az ügyvéd és orvos. A háború előtt Ujhelyen 40—45 ügyvéd folytatott gyakorlatot, ebből alig volt 2—3 keresztény, ugyanez volt az arány az orvosok körében is. De bekerülnek a városi tisztviselők soraiba is és a városi képviselőtestületet olyan kitűnő eredménnyel szállják meg, hogy annak tagjai 50%-ban zsidók voltak s így történhetett meg, hogy Ujhelynek zsidó polgármestere is volt. A nagyobb tömeg soha nem igyekezett beolvadni a magyar életközösségbe, önkéntes elzárkózottságba burkolózott. Legszívesebben a gettóban lakott; ott életmódjával, foglalkozásával és szaporaságával olyan városrészt teremtett meg, amihez hasonlót talán csak Galiciában találunk. Szakáll- és hajviseletével, öltözködésével, sátoros ünnepek idején az udvarban emelt sátoraival („kucska”) az ajtófélfára szerelt szent „mezűve”-vel, az üzleti cégtáblákról leíró héber nevekkal (Tauben, Fischer Hanni, Szanet, Joel, Prince Bloch) héber könyvkereskedéseivel és kegyesrúzsokkal, búcsújáró temetőjével, az utcákon pár évvel ezelőtt még végig vonuló temetési menettel, négy mór stílusú zsina-

gógájával csak fokozza azt a megdöbbenő hatást, ami az idegent éri az első benyomásra. Így már nem lephet meg túlságosan az a csend és ünnepi hangulat, ami itt szombaton uralkodik. A főutca déli korzójának élénksége, eleganciája és zsúfoltsága felülmúlja a vasárnapi korzó mozgalmasságát, hogy annál feltűnőbb legyen a gettó csendje; csak dél felé népesül be rövid időre, amikor a templomokból özönlik haza a feketé kaftánba fehér harisnyába, szőrmés bársonysapkába öltözött férfiak tömege zsidongó gyerekektől kísérve.

Ujhelyen már pénteken délután megáll az élet. Szombaton a törvényszéken nincs tárgyalás, a hivatalokban alig fordul meg valaki, a vonatok, autóbuszok csaknem üresen futottak a Felvidék visszatérte előtt, az üzletek zárva vannak, a szegényes lakásokban péntek este kigyulladnak a szent gyertyák. Itt nem Bethowen-interpretáció csendül ki a lakásokból (Weis István: A mai magyar társadalom), hanem a talmud iskolák tanulóinak egyhangú zsongása. Ezek az iskolák vonják el az alsóbb zsidóság férfifiatalságát az életől és munkától, mert 20—22 éves koráig semmivel sem törődik, nem dolgozik, csak a szent könyveket tanulmányozza. Ekkor megnősül, s vagy üzletet nyit a rokonok támogatásával, vagy metsző (sakter) vagy talmudista lesz. Hozományként egész könyvtárt kitevő szent könyveket kap.

Ez a nagy szegény proletártömeg nem tartott soha számot a hivatalos város segítségére, mert „házilag” oldotta meg a szegények támogatását. Korán alakulnak segélyező egyletek (Izr. szegény iskolázó gyermekeket segítő és felruházó egyesület 1876., népkonyha, 1895., szegényház, kórház, rituális fürdő 1846).

A piacon még a legszegényebb család is meg tudja venni a szombati libát és kalácsot. Ő a piac legszorgalmasabb vásárlója.

Milyen erős még ma is a zsidó térfoglalás, jól mutatja a kereskedők számának vallási megoszlása. 1940. elején 402 kereskedőből zsidó volt 331 (80%); nem egy ág volt, amelylyel csakis zsidók foglalkoztak (rőfös, termény, bor) kb. 7500 képviselőválasztójából közel 1200 volt zsidó (a gettóban 80—90%), a városba érkező 2.000 fővárosi újságból közel 700 drb. zsidó-liberális szellemű (Újság, Esti Kurir).

Szomorú nevezetessége volt Ujhelynek, hogy Csonka-Magyarországon itt élt legnagyobb arányban a zsidóság, úgy 1920-ban, mint 1930-ban. Csaknem annyi zsidó lakott itt 1920-ban, mint a 120.000 lélekszámú Szegeden. Míg Szegeden csak minden tizenhetedik, Ujhelyen csaknem minden har-

madik ember zsidó volt. Az összeomlás után itt is a zsidók közül kerültek ki a kommunizmus legelszántabb hívei és harcosai.

Trianon elérte azt, amit eddig semmiféle gazdasági csapás nem tudott elérni: a zsidóság száma erősen fogyni kezd. Egyre többen vándorolnak külföldre ismeretlen pénzforrások segítségével, — akinek itt kellett maradni, annak a csempészés adott kenyeret. Az új határ megvonása és szigorúbb ellenőrzés ezt a kereseti lehetőséget megszüntette, így a nyomor és szegénység még nagyobb lett. Ők azonban a harcot nem adják fel egykönnyen, szívósan összetartanak, egymást még jobban támogatják, miből, arra nem kapunk őszinte választ. Ha beszédbe elegyedünk velük, udvariasak, szolgálatkészek, de nem nyilatkoznak, nem panaszkodnak, valami szomorú félelem, bizalmatlanság ül arcukon. Ha mégis megszólalnak, törhetetlen optimizmus csendül ki hangjukból, az „üldözést“ futó zivatarnak tartják, amely nem sokára elmúlik.

BEFEJEZÉS.

1910-ben 343.000 lelket számláló megyének volt székhelye. Közintézményei, hivatalai csak a megye határáig terjesztették hatáskörüket, mert arról szó sem lehet, hogy nagyobb területre, több megyére kiterjedő kerületi székhely legyen Kassa, Miskolc, Debrecen központi fekvése és viszonylagos nagy közelsége miatt. Ezekhez a városokhoz számos hivatalos kapcsolat fűzi; a Felvidék egyrészének visszatérése előtt Miskolchoz (ügyvédi, mezőgazdasági kamara, erdőigazgatóság, vegyesdandár parancsnokság, stb.) és Debrecenhez (ítélőtábla, postaigazgatóság), 1938. után elsősorban Kassához.

Trianon után földrajzi helyzete közigazgatásilag is erősen hanyatlik, mert csak 146.000 lélekszámú megyének maradt székhelye, egy olyan kis vármegyének, amelynek különállását csak a hagyomány és történelmi múlt indokolta. Így természetesen merült fel az a gondolat, hogy csonka Abauj és Zemplén egyesítése esetén Ujhely helyett a központibb fekvésű Szerencs legyen a megyeszékhely. Kassa visszatéréssel újabb versenytárs jelent meg a hivatalos élet terén is, mert több hivatal és a katonaságnak egy része Kassára került.

Valamely település központi szerepének megítélésében jó szolgálatot tehet a telefonállomások számának vizsgálata.

Walter Christallernek 1933-ban megjelent „Die Zentralen Orte in Süddeutschland“ c. munkájában hívja fel a figyelmet erre a nagyértékű, eddig figyelmen kívül hagyott modern földrajzi tényezőre.¹

Természetesen arra nincs helyünk, hogy részletesen foglalkozzunk módszerével, csak a legfontosabb megállapításait ismertetjük és alkalmazzuk Ujhely helyzetének vizsgálásánál.

Központosítást előmozdító tényezők: közhivatalok, katonaság, vallási és kulturális intézmények, társadalmi egyesületek, kereskedelmi élettel kapcsolatos intézmények és vállalatok, közlekedés, közegészségügy, stb.

A telefon az egyedüli mérték és alap, amely a különböző intézmények között közös nevezőt adhat, amely legjobban kifejezi a település jelentőségét a telefonállomások számával, azoknak bizonyos csoportokba való csoportosításával. Mert az egyes intézmények jelentőségének is jó fokmérője a telefonelőfizetők száma. Pl. egy egyetem nagy területnek kulturális gócpontja, 25—30 telefonnal, míg a sokkal kisebb jelentőségű elemi vagy középiskolát 1—2 telefon képviseli, vagy pl. postaigazgatóság 20—25, kis postahivatal 1—2 telefonnal, vagy pl. járási székhely 3—4 hivatalos telefonjával szemben áll a megyeszékhely 15—20 hivatalos előfizetője.

Ugyancsak tanulságos képet kapunk, ha a lakosság számát vetjük össze a telefonelőfizetők számával.

Pl. Sátoraljaújhely és Hajdunánás egyformán 18.000 lakossal, 239 illetőleg 92 telefonnal, Hajdúhadház és Balassagyarmat 12—12000 lakossal 13, illetve 212 előfizetővel, vagy Vásárosnamény 3500 lélekkel, 62 telefonnal, ugyanakkor a 14.000 lélekszámú Turkeven is alig volt több előfizető.

Az állomásoknak csoportokba sorolása szintén jól mutatja az illető helynek különleges szerepét. Pl. Győrött, Salgótarjánon az előfizetőknek több mint fele, Ozdon háromnegyede, a különféle ipari és kereskedelmi vállalatok sorából kerül ki, Ujhelyen vagy a már példának felhozott Balassagyarmaton csak egyharmada. Szikszón, csonka Abauj egykori székhelyén, az előfizetők fele a hivatalok között oszlott meg, más megyeszékhelyén általában 10—20%.

¹ A magyar irodalomban — tudtunkkal — csak egy kísérlet történt, ennek magyar viszonyokra való alkalmazásra, és kiértékelésére. Solymosi Ilona: A centrális helyek Csonka-Magyarország telefonhálózata alapján. (A szegedi Egyetemi Földrajzi Intézetben őrzött kézirat.)

Ujhely előfizetői 1941-ben így oszlottak meg: hivatal 45, katonaság 2, (a korábbi 5-tel szemben), egészségügy (kórház, gyógyszer, orvos): 35, ügyvéd: 12 (!), ipari-kereskedelmi vállalat: 75, ebből kereskedelmi volt 47 (tehát feltűnően kevés a 402 kereskedőhöz viszonyítva), bank: 8, oktatás 2, közlekedés: 2, magán: 48.

*

Nehéz választ adni arra a kérdésre; mi tudná biztosítani a fejlődést, jólétet és megélhetést? A hivatalos város textilgyáraktól, ásványkincsek feltárásáról (a Zempléni-sziget-hegységben állítólag szénrétegre bukkantak) álmodozik, de a Bodroghöz felosztás előtt álló uradalmi nem termelnek annyi kendert és lent, amennyi egy 1500—2000 munkással dolgozó gyár nyersanyagának szükségletét fedezhetnék, az ország belsejétől való nagy távolság pedig már előre versenyképtelenné tenné a piacot. A szőlő- és gyümölcstermelés erős felkarolása is alig jelentene lényeges javulást.

Hegyvidéke igen szép, mégsem lehet arra gondolni a nagy távolságok miatt, hogy jelentős idegenforgalom és nyaralóhely színhelye legyen. Budapesttől messze esik, Debrecen inkább a Mátra, Bükk nyaralóit karolja fel, Miskolcnak és Kassának megvannak a maga „házi“ üdülői, a közeli kirándulás lehetőségei.

Csak az segíthetne, ha sikerülne ásványkincseket feltárni és Salgótarján ígígyelt példájára bányavárossá fejlődhetne. A határvárosok száma igen megszaporodott, elsősorban ezekre kell most a kormánynak gondolnia.

IRODALOM.

1. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Szerk.: Dongó-Gyárfás Géza. S. újhely, 1895—1926.
2. Ballagi Géza: Zemplén vármegye. Budapest, 1893.
3. Bárány István: Morphologiai megfigyelések a zempléni szigetegységben és a zempléni terraszvidéken. Földrajzi közlemények 1913.
4. Benisch Artur: A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén. (1830—1930). Magy. Stat. Szemle, 1934. 11. szám.
5. Bibó István: Az 1920-as népszámlálás tanulságai. Föld és Ember, 1924. 1. sz.
6. Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye. Budapest.
7. Csaba Jenő: A piaristák Zemplénben. (1727—1940). A sátoraljaújhelyi kegyes-tanítórendi r. kat. Gimn. évkönyve 1939/40. iskolai évről. S. újhely 1940.
8. Czirbusz Géza: A Hegyaljáról. Klny. Turisták Lapja, XX. évf. 6—10. sz.
9. Dongó-Gyárfás Géza: Sátoraljaújhely története. I. Sátoraljaújhely, 1907.
10. Fenyő Béla: A szőlőművelés földrajzi elterjedése hazánkban. Temesvár, 1909.
11. Fényes Elek: Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása. Pest, 1857.
12. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pesten, 1851.
13. Fodor Sámuel: Sátoraljaújhelyi Statusquo Izraelita hitközség „Kaeszenbaum“ elemi fiú- és leányiskolájának 100 éves története. 1838—1938. Sátoraljaújhely, 1938.
14. Gergely Endre: Helységeink városi eredete. Föld és Ember 1924. 1. sz.
15. Hajósy Ferenc: A csapadék eloszlása Magyarországon (1901—1930. Met. és Földmágnességi Int. Hiv. kiadványa 1935. XI. sz.
16. Hantos Gyula: A magyar közigazgatási terület alapjai. Emlékirat. Budapest.
17. Hézser Aurél: A Tokaj-Hegyalja szőlőtermelése emberföldrajzi szempontból. Föld és Ember 1924. 2. szám.
18. Jósa Jolán: Sátoraljaújhely. Városok Lapja 1938. 12. sz.
19. Juhász Jenő: Haldokló határszéli város. — Sátoraljaújhely. — Magyar Szemle. 1930. Március.
20. Konkoly-Thege Gyula: Magyarország földművelése jellegzetes gazdasági vidékek szerint. Ugy. Stat. Szemle. 1925. 1—4. sz.
21. Kontraszty Dezső: Sátoraljaújhely dióhéjban. Sátoraljaújhely, 1934.

22. Magyar Statisztikai Közlemények. 1, 2, 42, 48, 69, 83 sz.
23. Mendöl Tibor: A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében. Földrajzi Közl. 1936. 6—7. és 8—9.
24. ifj. Mezősi József: A sátoraljaújhelyi hegycsoport közettani viszonyai. Acta Chemica Mineralogica et Phys. VI. Fasc. 2—3. Szeged, 1938.
25. Mozolovszky Sándor: A húszezer lelket meghaladó városok és községek népessége az 1920-as népszámlálás szerint. Magy. Stat. Szemle. 1923. 9—12. sz.
26. L. Nagy: Notitiae politico—geographico statisticae Inelyti Regni Hungariae Partiumque eidem. Tomus Primus. Budaë, 1828.
27. Petrichevich Horváth Miklós. Borkivitelünk alakulása az utolsó tíz évben. Magy. Stat. Szemle. 1937. 3. sz.
28. Réthly Antal: Adatok a m. kir. Ampelologiai Intézet szőlészeti és meteorológiai állomásainak klimájához (1901—1908). Melléklet a M. Kir. Központi Szőlészeti Kísérleti Állomás és Ampelologiai Intézet évkönyvének IV. (1910—1911. évfolyamához. Budapest, 1913.
29. Réthly Antal és Bacsó Nándor: Időjárás és éghajlat. Magyarország éghajlata. Budapest, 1938.
30. Róna Zsigmond: Éghajlat. Budapest, 1909.
31. Sajóhelyi István: A városok szerepe mezőgazdasági termelésünkben. Magy. Stat. Szemle. 1927. 5. sz.
32. Sátoraljaújhely, a magyar végvárok egyik büszkesége. Utika-lauz. Szerkesztették: többen. Sátoraljaújhely, 1932. .
33. Solymosi Ilona: A centrális helyek Csonka-Magyarország telefonhálózata alapján (Kézirat).
34. Ruisz Rezső: A magyar városok lélekszáma 1939. végén. Városok Lapja, 1940. május 15.
35. Szabó József: A Tokaj-Hegyalja és környékének földtani viszonyai. Math. és Ter. tud. Közlemények. 1865—66.
36. Szabó József: A Tokaj-Hegyalja talajának leírása és osztályozása. Math. és Ter. tud. Közlemények. 1865—66.
37. Thirring Gusztáv: Magyar városok statisztikája 1911-ben. Budapest.
38. Vass László: Sátoraljaújhely és környéke. 1938. (Kézirat).
39. V. J. Legnagyobb személyforgalmú vasútállomásaink a háború előtt és napjainkban. Magy. Stat. Szemle. 1930. 5. sz.
40. Vármegyei Szociografiák. Zemplén megye. Budapest, 1940.
41. II. József császár-kori térképlapok. (Egy. Földrajzi Intézet, Szeged.)
42. Sátoraljaújhely városi mérnöki hivatal több térképe.

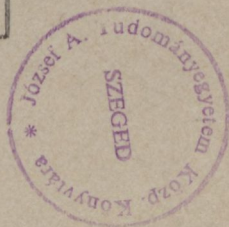
TARTALOMJEGYZÉK.

Földrajzi helyzet	—	—	—	—	—	—	3
Természeti adottságok	—	—	—	—	—	—	5
A település története	—	—	—	—	—	—	7
A település formája	—	—	—	—	—	—	12
Gazdasági élet	—	—	—	—	—	—	22
A népesség alakulása.	—	—	—	—	—	—	30
Kultúrális szerep	—	—	—	—	—	—	32
Társadalmi kép	—	—	—	—	—	—	34
A zsidóság	—	—	—	—	—	—	37
Befejezés	—	—	—	—	—	—	40
Irodalom	—	—	—	—	—	—	43

HIBA JEGYZÉK.

4. oldalon felülről 15. sorban szakaszába helyett: *szakaszaiba.*
4. oldalon alulról 5. sorban települései helyett: *települése.*
19. oldalon felülről 12. sorban kemény helyett: *kémény.*
23. oldalon felülről 10. sorban vonatkozólag helyett: *vonatkozólag.*
26. oldalon alulról 2. sorban budpest— helyett: *budapest—*
28. oldalon felülről 17. sorban váltja el helyett: *váltja fel.*
29. oldalon alulról 8. sorban fertűnően helyett: *feltűnően.*
31. oldalon Vallási megoszlás táblázat utolsó rovatában —27.2% helyett —39.3%.
32. oldalon felülről 3. sorban —27.2% helyett: —39.3%.
33. oldalon felülről 16. sorban 167 helyett: 187.
35. oldalon felülről 5. sorban reformkori helyett: *reformkor.*
36. oldalon felülről 13. sorban nemzetiségét helyett *nemzetiségeit.*
41. oldalon alulról 1 sorban megyeszékhelyén helyett: *megye székhelyén.*
41. oldalon jegyzetben alkalmazásra helyett: *alkalmazására.*
42. oldalon felülről 9. sorban textilgyáraktól helyett: *textilgyárakról.*

1941/42 | 16

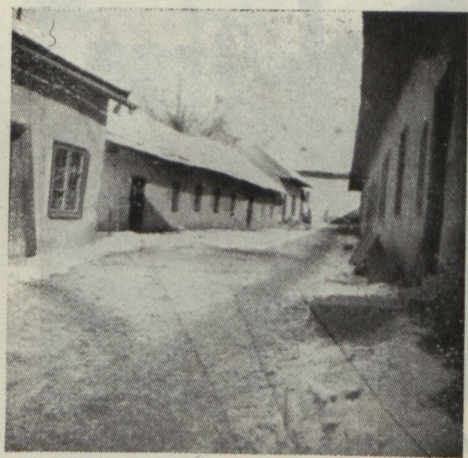

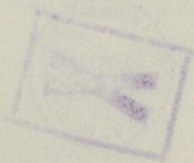
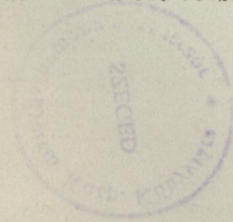
*Régi lesüllyedt deszka-zsindelyes
ház a Tompa-utcában.*

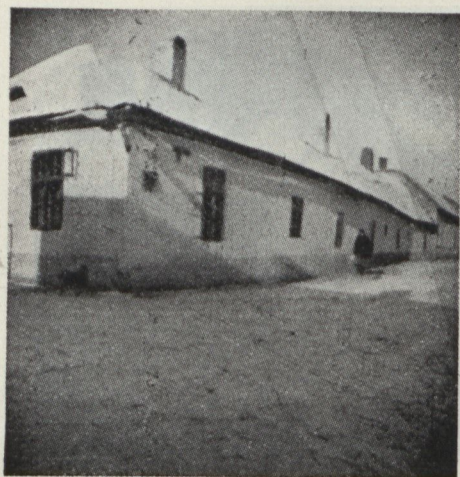

Kertész-utcai részlet.

Gettó-részlet.

Gettó-részlet.

*Udvarrészlet a feltöltött Kazinczy-
utcából (udvar felől magas földszint,
utcaról mély földszint.)*

Zsolyomkai pincék.

Zemplén v. m. a világháború előtt.

Trianon-, illetőleg a Felvidék visszatérése után.

1. országhatár
2. vasút
3. megyehatár
4. folyó
5. Sátoraljaújhely
6. Szeréncs
7. Homonna
8. Nagymihály
9. Tőketerebes
10. Sárospatak
11. Tokaj

Sátor- aljaújhely

E.
↓
D.

Zalánka
pát

Mátyus
kút pát

1/2 km.

Mikszáth

Kossuth

Zoltán

Baross

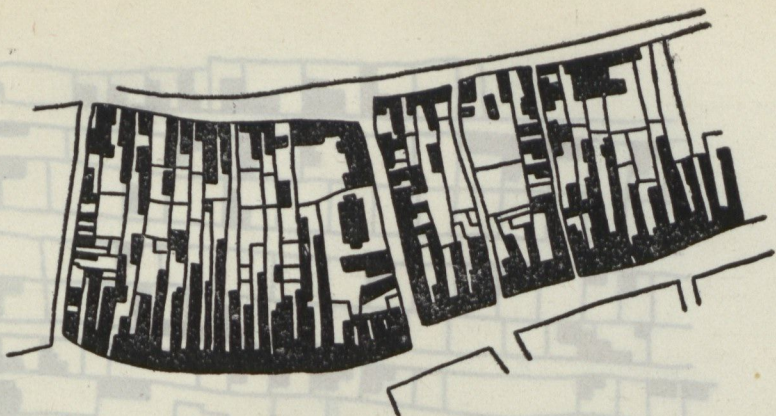
524

Csop. felé

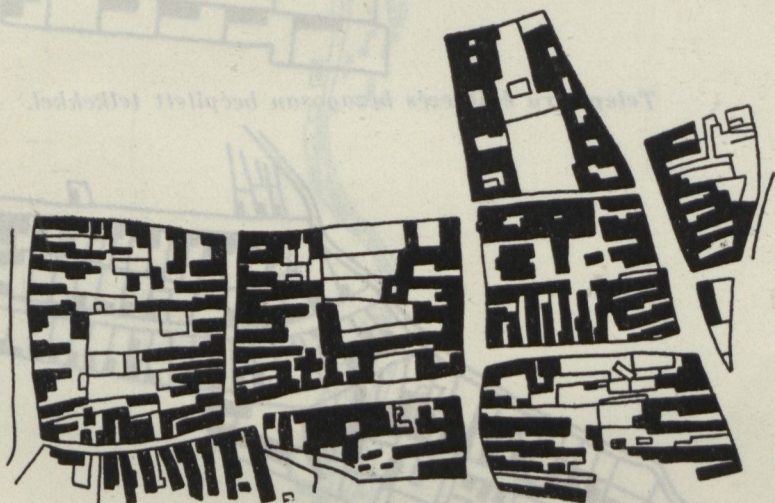
Jelmagyarázat

- emeletes épület
- zárt kispolgári építkezés
- hézagos — — —
- hőstáti építkezés
- üzletek

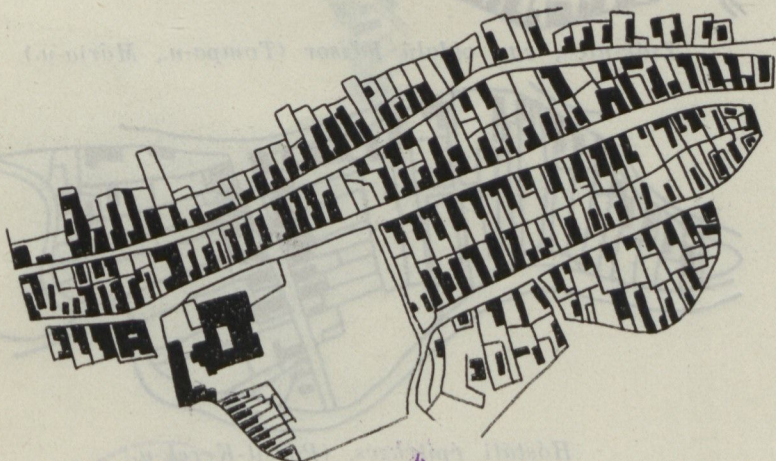

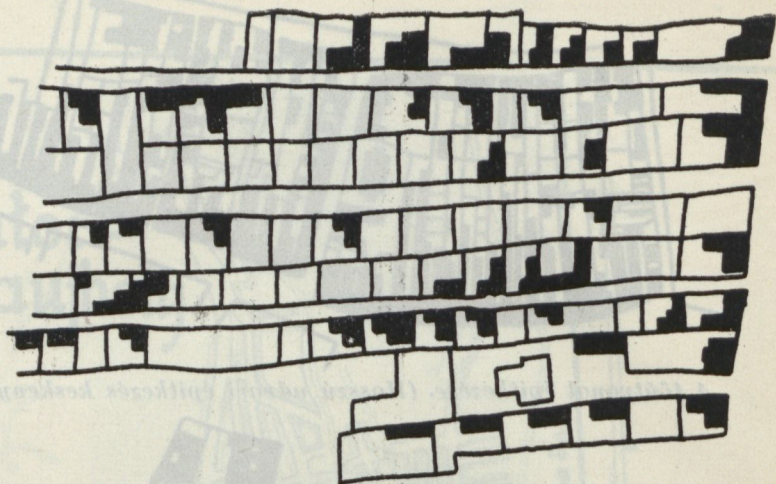
A főútvonal építkezése. (Hosszú udvari építkezés keskeny telken)

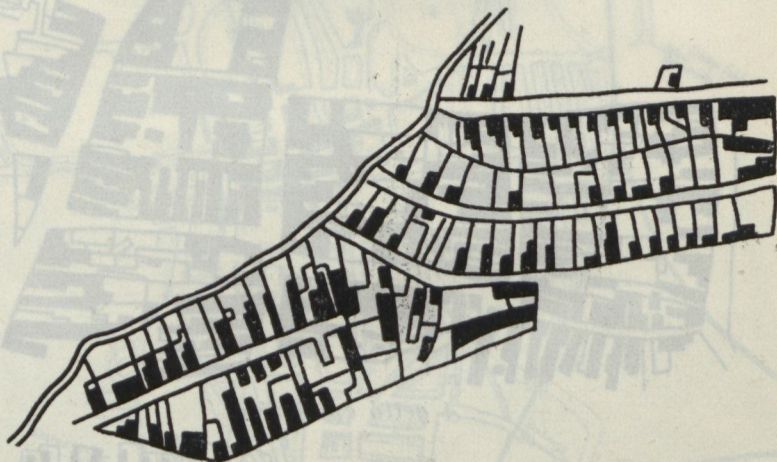
A gettó építkezése.

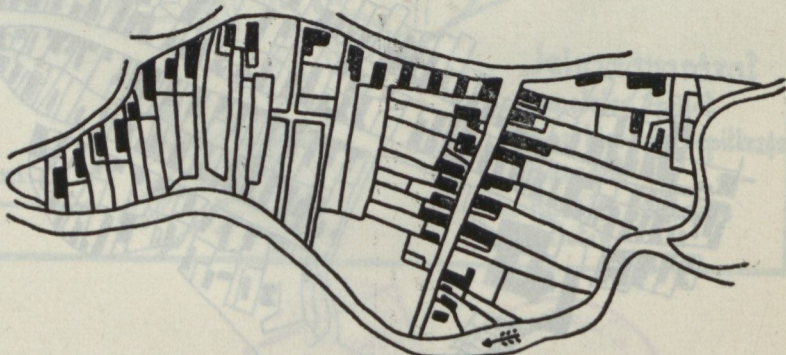
Hézagos kispolgári építkezés. (Jókai-, Deák F., Lónyai-utca a piarista rendházzal)

Telepszerű építkezés hézagosan beépített telkekkel.

Zsák-utca, egy oldalú házsor (Tompá-u., Mária-u.)

Hóstatí építkezés. (Pázsit-Kerek-u.)

A Zólyomka-völgy építkezése.